

Monografier

Union eller undergång,
band 1, Kampen för ett enat
Skandinavien; band 2, Den
revolutionära skandinavismen

Rasmus Glenthøj & Morten Nord-
hagen Ottosen

Historiska Media, 2022, 488 resp. 550 s.

Tvåbandsverket *Union eller undergång* berättar historien om den politiska skandinavismens uppgång och fall. Verket är en produkt av ett samarbete mellan historikerna Rasmus Glenthøj och Morten Nordhagen Ottosen och den är av allt att döma skriven för en intresserad allmänhet lika mycket som för forskare inom området. Syftet med *Union eller undergång* är att ”ge en ny och annorlunda förståelse av den politiska skandinavismen än den traditionella berättelsen om en ideologisk förutsägbara och oundvikliga nederlag” (bd 1, s. 31). Författarna skriver att deras ansats är idéhistorisk. De betraktar skandinavismen som en ”ideologi och rörelse” som innehöll både kulturella idéer om gemenskap och maktpolitiska program som försökte realiserats (bd 1, s. 18). Det är en historia om föreställningen om en skandinavisk stat som under en särskild period under 1800-talets historia förbereddes och nästan omsattes i verklighet av politiska eliter i Danmark, Norge och Sverige. Vidare vill författarna föra fram en förklaring till varför den politiska skandinavismen misslyckades. Förberedelserna och beredskapen att ta till revolutionen och kriget som tekniker för en skandinavisk stat fanns, men planerna realiserades aldrig. Författarna refererar här till nationalismforskaren Ernest Gellner som

i en känd formulering hävdar att nyckeln till att förstå nationalismen är att studera ”hunden som inte skällde”, det vill säga att analysera nationalismen som misslyckades (bd 1, s. 32). Historien handlar därmed om en politisk process som hade kunnat sluta i en skandinavisk stat men som av olika omständigheter inte gjorde det.

Glenthøj och Nordhagen Ottosen hävdar att forskningen tidigt etablerade en tendentiös grundberättelse om skandinavismen som en ideologi utan större realpolitisk effekt. Dels har skandinavismens historia förståtts utifrån dess misslyckande, dels har den betraktats utifrån de tre lyckade nationalstatsprojektens föreställningsvärld. Författarna eftersträvar härvidlag att bryta loss skandinavismen ur den metodologiska nationalismens grepp och istället läsa historien framlänges. Bilan faller därmed ganska tungt över den tidigare forskningen. Medan den kulturella skandinavismen har rönt förnyat intresse i nordisk historisk forskning har ingen forskare i något av de tre skandinaviska länderna tagit den politiska skandinavismen på verkligt allvar. Ideologin har istället ofta porträtterats som ett festligt utspel av punschdrickande studenter, en tramsig utopi, eller som just en kulturell rörelse för nordiskt samarbete. Det är denna etablerade grundberättelse som författarna vill revidera. Glenthøj och Nordhagen Ottosen gör detta genom att analysera den politiska skandinavismen i ett rikt arkivmaterial från danska, norska och svenska politiska eliter och tidningsmaterial. Resultatet presenteras i detta omfattande tvåbandsverk.

Band 1, *Kampen för ett enat Skandinavien*, presenterar böckernas utgångspunkter och behandlar sedan tiden från Napoleonkrigets slut till 1850-talets början. Här skildras

skandinavismens framväxt som politisk idé i skuggan av Wienkongressen och författningsutvecklingen i de tre skandinaviska länderna, samtidigt som den sätts in i ett vidare kulturellt sammanhang. Idén om en skandinavisk gemenskap formulerades och praktiserades från slutet av 1700-talet och framåt. Författarna lyfter till exempel fram hur en skandinavisk historieskrivning skapades och hur Norden och Skandinavien besjögs och omdiktades under 1800-talets första hälft. Vidare uppstod skandinaviska kulturella sällskap och nätverk samt en tryckoffentlighet. Den politiska skandinavismen formerades enligt författarna först efter Napoleonkrigen och den präglades då av Sveriges och Danmarks nya småstatspositioner i det europeiska samfundet. Under 1840-talets början blev ideologin en del av ett oppositionellt liberalt (ibland republikanskt) föreställningskomplex. Snart kom dock skandinavismen att generaliseras och anammas av aktörer från ett bredare politiskt spektrum. Den statsbyggande skandinavismen – programmet för att förena kungahuset Danmark och Sverige-Norge under en och samma monark – fick fäste 1848 och åren strax därefter. Idén om en skandinavisk stat utvecklades i takt med det danska enväldets fall samt de italienska och tyska statsbyggnadsprocesserna. Det enade Tyskland utgjorde som bekant ett reellt militärt hot mot Danmark och det andra Schleswigkriget decimerade den danska staten med nästan en fjärdedel av dess yta, däribland viktiga städer och industrier. Detta till trots var Ryssland enligt författarna den ständigt närvarande fienden till de skandinaviska länderna i den politiska skandinavistiska tankevärlden.

Det är främst i slutet av *Kampen för ett enat Skandinavien* som konflikterna ges större utrymme. Författarna menar att skandinavister i den politiska eliten och i offentligheten förde en kamp mot antiskandinavister men också mot varandra under 1840-talet. Antiskandinavisterna anklagade skandinavisterna för svärmeri, utopi och för att hysa naiva framtidspla-

ner. Skandinavister bråkade sinsemellan om hur långt projektet skulle tillåtas att gå. Band 1 avslutas med den praktiska politiska skandinavismens nederlag under det första Schleswigkriget då den svenska staten varken anslöt sig till Danmark eller deklarerade krig mot Preussen.

Band 2, med undertiteln *Den revolutionära skandinavismen*, behandlar tiden från 1850-talets början till 1870-talet. Till skillnad från band 1 är detta ett band som främst utmärks av en klassisk historieskrivning med fokus på händelseutvecklingen som under några dramatiska år i mitten av 1860-talet var nära att sluta i en statskupp och deklarerandet av en skandinavisk stat. Boken inleds med en beskrivning av fredsfördraget efter Schleswigkriget, Londontraktaten, som utformades för att rädda den danska helstaten men som samtidigt förändrade tronföljden. Vidare återberättas historien om hur skandinavismen successivt blev ett gemensamt mål för den svenska eliten, Oscar I och nationalliberaler i Danmark. Under 1850-talets mitt och framåt kom så en statsbyggande skandinavism ligga till grund för planer på att skapa en ny stat. Författarna visar ingående hur planerna utformades, vilka aktörer som var inblandade och hur nära det var att de genomfördes. Även de europeiska stormakterna bearbetades och förbereddes för en möjlig skandinavisk statsbildning. En särskilt konkret plan gick ut på att kidnappa den danska kungafamiljen och placera den svenska i dess ställe. En annan var mer omfattande och tog sikte på att iscensätta en revolution och statskupp i Danmark och i dess kölvatten installera svenske kung Karl XV som monark för ett enat Skandinavien. Ingen av dessa planer sattes dock i verket. Varken 1864 års kidnappning eller 1865 års revolution realiserades, och Sverige-Norge slöt inte heller upp bakom Danmark i kriget mot Preussen och Österrike i februari 1864. Tidigare löften om militärt understöd drogs tillbaka sex månader före krigsutbrottet. Detta framhåller författarna som slut-

punkten för den politiska skandinavismen. Från 1870-talets början och framåt kom de tre staterna att beträda egna parallella nationsbyggnadsprojekt, inte minst på grund av ländernas skilda utrikespolitiska orientering.

Författarna avslutar bokverket med att diskutera varför den skandinaviska staten aldrig realiserades: "Enligt grundberättelsen var utfallet givet på förhand. Vi ser annorlunda på det. Den europeiska utvecklingen gjorde cirka 1848–1870 ett enat Skandinavien till en möjlighet" (bd 2, s. 409). Varför misslyckades då projektet? Dels hade det att göra med bakomliggande faktorer som det folkliga motståndet, brist på mobilisering, befintliga kulturella skillnader och de dåliga militära resurserna i de tre länderna, dels berodde det på vad de övriga stormakterna som Frankrike, Storbritannien, Ryssland och Preussen kunde tillåta. Men enskilda aktörer spelade enligt Glenthøj och Nordhagen Ottosen också en helt avgörande roll: skandinavismen hade en motsvarighet till Victor Emanuel i Karl XV men ingen Camillo di Cavour. Det är en sammansatt förklaring där enskilda individers handlande ges ett avgörande förklaringsvärde.

Union eller undergång är teckelöst ett nytt standardverk inom skandinavismens och Nordens politiska historia. Jag är positivt inställd till både anslaget, den revisionslystna stilen och författarnas grepp att sätta in fenomen och skeenden i en vidare europeisk 1800-talshistoria. Den kritiska argumentationen är särskilt lyckad i avsnitten om möjliga invändningar av källors värde och när tolkningar av enskilda forskare som sägs ingå i den så kallade grundberättelsen bemöts och diskuteras. Både litteratur- och källförteckningen är dessutom imponerande och den kommer vara till stor hjälp för framtida forskningsprojekt. När det kommer till det historiska narrativet hade jag önskat att några anekdoter hade offrats för att leda läsaren i handen och ge plats åt mer ingående beskrivningar av aktörerna som behandlas. Det är dock ingen enkel

sak att skriva en så pass omfattande historia som författarna givit sig ut för att göra och de lyckas trots allt få ihop denna gedigna berättelse.

Trots denna positiva inställning till verket finns det sådant som kan problematiseras. En sådan sak gäller svaren på en av bokverkets verkliga kärnfrågor: varför det skandinaviska statsbygget inte fungerade, varför "hunden inte skällde". Gellners förklaring till varför vissa nationalismers misslyckades är en blandning av specifika historiska omständigheter och de strukturella förhållanden av politisk, social och ekonomisk art som var de specifika nationalistiska projektens jordmån. Det hade varit intressant att få reda på hur författarna positionerar sig i myllret av studier som sökt förklara de lyckade och misslyckade nationsbyggnadsprojekten. Glenthøj och Nordhagen Ottosen betonar som sagt främst enskilda individers beslut och handlanden och det var de statsbärande eliternas underlåtelse att agera som förklarar utvecklingen. Men närmast i förbifarten nämns att misslyckandet också hade sin förklaring i mer strukturella faktorer: att skandinavismen aldrig utvecklades till en massrörelse, att politiska och kulturella skillnader mellan länderna invercade på möjligheten att bygga en stat och att det rådde brist på militära resurser. Men vilka av dessa mer strukturella faktorer hade avgörande betydelse för misslyckandet? Författarna säger att Skandinavien inte hade någon Cavour, men å andra sidan hade de inte heller en Garibaldi. De hade inte heller någon betydande kapitalistisk utveckling som frammanade en stor borgarklass som sökte koalitioner med politiska eliter – en klass som kunde utgöra grunden för en ny typ av nationell rörelse som stöttade monarkens och politiska eliters nationsbyggande verksamhet i hopp om liberala reformer eller en ekonomisk union. Kan inte dessa omständigheter vara viktiga för att förstå varför ett skandinavistiskt statsbygge inte lyckades? Jag hade gärna sett att mer krut

lagts på att analysera varför skandinavismen inte blev en massrörelse, varför det inte fanns någon samlande pan-nationalistisk rörelse som mobiliserade befolkningarna när möjligheternas fönster stod öppet. Poängen med analyser av "hunden som inte skällde" – som författarna själva tar som utgångspunkt för sin studie – är ju i sista hand att finna ledrådar som förklarar varför andra projekt faktiskt lyckades. Frånvaron av den här typen av analyser gör att författarna i slutändan inte kan föra något vidare teoretiskt resonemang om varför programmet misslyckades. Det slutar, som de skriver, i en historia som fokuserar på enskilda politiska aktörers handlande, eller snarare icke-handlande, där bakomliggande faktorer har nedtonad betydelse.

Denna diskussionspunkt till trots vill jag framhålla att *Union eller undergång* är ett riktigt bra samlingsverk. Historieskrivning handlar om att framställa en sannolik tolkning av det förflutna baserat på de källor som finns att tillgå. Efter genomläsningen landar jag i slutsatsen att de har lyckats med det mycket väl. Det är ett synnerligen väl utfört arbete skrivet för en bredare publik och med ett driv som jag önskar att fler historiker tar efter. På den sista sidan i tvåbandsverket skriver författarna att detta inte är den slutgiltiga historien om den politiska skandinavismen. Glenthøj och Nordhagen Ottosen har dock givit nordisk politisk historia en rejäl grund att stå på.

Anne Berg

Att ställa frågan – att våga omställning. Birgitta Hambraeus och Birgitta Dahl i den svenska energi- och miljöpolitiken 1971–1991

Martin Hultman, Ann-Sofie Kall & Jonas Anshelm

Arkiv förlag, 2022, 224 s.

Jag har ibland grubblat över vad historieämnet kan bidra med i vår tids akuta ödesfråga om klimat och miljö. Vi kan förvisso erbjuda kunskaper om industri- och fossilsamhällets framväxt, dess maktförhållanden, globalisering med mera. Men med IPCC-rapporterna som dystert facit kan historien framstå som präglad av ödesdigra vägval och försuttna möjligheter.

Här har författarna till *Att ställa frågan – att våga omställning* en vällovlig ambition att bidra med konstruktiv kunskap. Boken belyser en 20-årsperiod då tillväxtkritiska perspektiv fick genomslag i utomparlamentariska rörelser och opinion, vilket mot slutet av 1980-talet ledde till en påbörjad utveckling av ett småskaligt förnybart energisystem under Birgitta Dahls ministerium. Runt 1990 kom dock en vändning där den industrimoderna "rationaliteten" gick segrande ur striden.

Att kunskapen om vad de ökande koldioxidutsläppen skulle medföra fanns redan för 50 år är en deppig insikt. Men här finns också lärdomar att lyfta fram, vilket författarna gör i bokens sista, klagörande kapitel. Hur skapas mobilisering och momentum för en fråga? Hur kan en hållbar miljö- och energipolitik utformas? Det källmaterial som används är personarkiv från de båda politikerna Birgitta Dahl (S) och Birgitta Hambraeus (C), kompletterat med intervjuer med dem båda och visst mediematerial. De två arbetade mot slutet av 1970-talet tillsammans i Energikommissionen som utöver att utreda kärnkraften även uppmärksammade farorna med fortsatt fossilförbränning.

Hambraeus hade redan i början av 1970-

talet börjat ifrågasätta kärnkraften och var kritisk mot det moderna samhällets tillväxtideologi, inspirerad av nobelpristagaren i fysik Hannes Alfvén. Centerpartiet hade, liksom VPK, insett att tillväxten inte kunde fortsätta i det oändliga, och diskuterade "nolltillväxt" som politisk målsättning. Birgitta Dahl å sin sida intog under många år en positiv syn på kärnkraften som en förutsättning för att vidareutveckla välfärdssamhället, men ändrade uppfattning (en process som i boken ägnas väl stort utrymme, enligt min uppfattning). Som miljö- och energiminister i slutet av 1980-talet drev hon istället en politik för kärnkraftsavveckling och ett förnybart energisystem.

En central poäng i boken är att Dahl och Hambræus, med bakgrund och kontakter i kvinno- och miljörelserna, arbetade på ett nytt sätt med civilsamhället, näringslivs-kontakter och forskare i syfte att förändra systemet. De framträder som förnyare som med inspiration från 1970-talets kritik av industrisamhälle, kapitalism och patriarkat ifrågasatte industrimodern ekonomistisk rationalism. De kopplade samman två tidigare åtskilda politikområden för energi, traditionellt dominerat av näringsliv och industri (manligt), och miljö, allmänt betraktat som ett (feminiserat) särintresse. För dem handlade frågorna istället om välfärd och mänsklighetens framtid. Boken påvisar genusdimensionerna i det motstånd de två mötte, där deras kunskaper inom de "manligt" kodade områdena teknik, naturvetenskap och riksdagsarbete ifrågasattes av manliga politiker, ledande industrimän och fackföreningsledare.

Mest intressant är beskrivningen av hur det under 1980-talets andra hälft växte fram en opinion som ville ta energi- och miljöfrågorna på större allvar. Här samverkade en rad aktörer: utomparlamentariska rörelser, progressiva energisystemforskare, socialdemokratiska sidoorganisationer (SSU, kvinnoförbundet, Unga örnar och Broderskapsförbundet), Centerpartiet, Miljöpartiet och Vänsterpartiet samt delar

av den socialdemokratiska regeringen. Civilisationskritiken kom nu nära politikens centrum. I detta momentum kunde miljö- och energidepartementet upprättas, med Birgitta Dahl som minister och med uppgift att ta ett övergripande ansvar för naturresursanvändningen.

Men på 1980-talet började också motståndet organisera sig inom industrin, stora delar av fackföreningsrörelsen och bland politiker, den "gubbmaffia" som Dahl benämner i sina memoarer. De tidigare industrimoderna aktörerna inom bilindustri, energibolag och fackförbund återtog med skjuts av nyliberala ideologiska vindar initiativet i frågor om energi och miljö. De önskade sig mindre regleringar och statlig planering. Ny teknik skulle lösa utmaningarna, och marknadsmodellerna skulle styra mot rationell, miljövänlig konsumtion.

Här visar boken hur industrins företrädare genom remissyttranden, opinionsartiklar och personliga brev till politiker hamrade in nödvändigheten av billig elektricitet. Dahls avsättning 1990 och flytten av energifrågorna tillbaka till industridepartementet markerade, betonar författarna, ett ideologiskt ödesval för Socialdemokraterna. Koldioxidtaget revs, avvecklingsplanen för kärnkraften förhandlades bort och tillväxtparadigmet återkom med nypråk som "hållbar" eller "grön" tillväxt.

Greppet att utgå från (källmaterial från) två personer ger denna studie en avgränsning och ram, men medför en del otydlighet och upprepningar mellan kapitel. Jag uppskattar de gedigna källgenomgångarna, men de sker ibland på bekostnad av tydlighet och contextualisering. Boken besvarar de frågor som inledningsvis ställs om båda Birgittornas visioner, sätt att bedriva politik och skapa nätverk, liksom frågorna om deras motståndares agerande. Men i de mer komplexa frågorna om politikens möjligheter och begränsningar, och om varför förändring är så svår att genomföra, blir svaren vaga.

Det genusperspektiv som anläggs visar sig fruktbart, men analysen lider av att olika betydelser av genusbegreppet blandas utan någon klagörande systematik. Det korta forskningsläge som presenteras inriktas mest på biografier om kvinnliga politiker. Boken hänvisar också till det ekofeministiska perspektiv som för historieämnets del introducerades av Carolyn Merchant i *The Death of Nature* (1980), där exploatering av naturresurser knöts till dominansförhållanden med utgångspunkt i kön och klass. *Att ställa frågan* uppmärksammar personliga relationer mellan kvinnliga och manliga aktörer, maktförhållanden på aggregerad nivå, kvinnorörelsen som politisk aktör, den hegemoniska industrimaskuliniteten, vardagliga könsstereotyper och en mer abstrakt och symbolisk feminisering av miljö.

Det är uppslagsrikt och vittnar om genusperspektivets analytiska fruktbarhet. Men bristen på distinktioner mellan olika nivåer – aktörer, strukturer, normer – medför en osäkerhet om studiens resultat och huvudpoänger. Vilken betydelse fick det, till exempel, att (några av) omställningens företrädare var kvinnor i en tid då politiken var starkt mansdominerad? Avsaknaden av internationell kontext bidrar ytterligare till att lämna läsaren med obesvarade frågor om förutsättningarna för att i svensk energipolitik välja en annan väg än den industrimoderna. Orsakssamband är förstås notoriskt svåra att fastslå och förändring sker alltid i samspel mellan aktörer och kontextuella faktorer, men i en studie som syftar till att lära av historien hade en mer ingående problematisering och diskussion av dessa frågor varit välkommen.

Att ställa frågan hade således tjänat på ytterligare genomskrivning för att vässa poängerna. Men författarna lyckas ändå i sitt uppsåt att hitta historiska lärdomar. Ur dagens perspektiv framstår det som ödesdigert att kritiken mot industrisamhällets livsförstörande logiker kom att avfärdas som "orealistiska" drömmar. I det avslutande kapitlet konstateras att energi-

sektorn än idag domineras av industri- och ekomodern maskulinitet, vilket inte känns mindre aktuellt efter 2022 års valrörelse där utspel om sänkta el- och bensinpriser och satsningar på kärnkraft kom att över-skugga klimatkrisen. Här är författarnas uppmaning att med historiens hjälp se bortom rådande tillväxtparadigm välkommen. Denna bok påvisar handlingsvägar som framstår som nödvändiga framöver: allianser och samarbete mellan politiker, forskare och civilsamhällets organisationer.

Helena Tolvbed

Lektion II. En bok om rasbiologi *Ola Larsmo*

Kaunitz-Olsson, 2022, 196 s.

Den svenska rasbiologins historia är allt annat än historia. Den dyker upp gång på gång i den dagspolitiska debatten. Ibland sker det nyanserat och välunderbyggt, minst lika ofta tvärtom. Under det nyliberala 1990-talet kunde rasbiologin och rashygien framställas som en förlängning av välfärdsstaten, ett närmast oundvikligt resultat av strävan att bygga ett jämlikt välfärdssamhälle. Idag försöker den svenska fascismens politiska arvtagare, Sverigedemokraterna, koppla samman sina socialdemokratiska meningsmotståndare med tvångssterilisering och det omtalade Rasbiologiska institutet i Uppsala, allt för att vända bort blickarna från partiets egen rasism och kopplingar till nazismen.

Därför är det glädjande och viktigt att författaren Ola Larsmo har tagit sig an uppgiften att skriva en lättillgänglig bok om vad vi faktiskt vet om den svenska rasbiologins och rashygienens historia med utgångspunkt i den vetenskapliga forskningen. Larsmo är väl lämpad att ro en sådan uppgift i land. Boken *Djävulsnotan* (2007) var till exempel en utmärkt studie av svensk antisemitism och flyktningmotstånd strax före andra världskriget. Senast publicerade han den populärvetenskapliga

Tio lektioner i svensk historia (2021), och den nya boken om rasbiologi är alltså lektion nummer 11 (titeln blir något kryptisk om man inte känner till det föregående verket, men det är en bisak).

Låt mig omedelbart slå fast att detta är det bästa som har skrivits om den svenska rasbiologin i populärvetenskaplig form. Visst saknas någon titel i referenslistan, men på det hela taget har Larsmo verkligen läst in sig och lyckats presentera den vetenskapliga forskningens resultat för en bredare publik. Boken är utmärkt för den lärare som vill sätta en introduktionsbok i händerna på en student, eller för vem som helst som söker en väg in i kunskapsläget om rasbiologi och rasygien (begreppen flyter stundtals ihop i framställningen).

Larsmo går pedagogiskt igenom en rad frågor som sysselsatt svenska historiker och idéhistoriker sedan den nyligen bortgångne Gunnar Brobergs pionjärarbeten för drygt 30 år sedan. Här får vi följa rasygienens framväxt som politisk och vetenskaplig rörelse under det sena 1800-talet, och se hur en liten krets svenska läkare och socialpolitiska debattörer med Herman Lundborg i spetsen framgångsrikt lobbade för inrättandet av ett rasbiologiskt institut. Vi får följa institutets verksamhet från starten 1921 fram till Lundborgs pensionering 1935. Larsmo lyfter också fram hur mer eller mindre samma nätverk drev fram de svenska steriliseringslagarna 1934 och 1941, och hur dessa tillämpades för att under tvångsmässiga former sterilisera personer som ansågs bära på dåliga arvsanlag men också kvinnor vars barn helt enkelt ansågs kosta kommunernas fattigvårdsbudgetar för mycket pengar.

Larsmo slår hål på flera myter. Eller rättare sagt, presenterar han resultat från studier där historieforskare många gånger redan skjutit myterna i sank. Nej, institutet i Uppsala var inte världens första rasbiologiska institut. Nej, inget enskilt parti var ansvarigt för institutets grundande. Politiker från höger till vänster var inblandade, och rasbiologin som vetenskapsgren

skar särskilt under 1920-talet rakt igenom partipolitiken. Inte heller låg något enskilt parti bakom steriliseringslagarna. Förslagen utreddes och presenterades av liberala, socialdemokratiska och konservativa politiker och lagarna klubbades igenom i bred politisk enighet. Och nej, steriliseringarna var inte en oundviklig del av välfärdsstatens uppbyggnad. Tvärtom minskade steriliseringsövergreppen under det 1950-tal då välfärdsbyggets ekonomiska och sociala reformer faktiskt började få effekt.

Det är egentligen bara på ett område jag ställer mig frågande till huruvida Larsmos beskrivning håller streck. När det gäller rasygien och steriliseringarna sträcker sig boken fram till 1970-talet. Framställningen av Rasbiologiska institutet och det vetenskapliga intresset för "människoraser" sträcker sig dock bara till 1930-talets mitt. Då pensionerades, som sagt, den nazi-anstrukne Herman Lundborg som chef för institutet och ersattes av antifascisten Gunnar Dahlberg. Detta innebar, skriver Larsmo, att rasforskningen vid institutet i praktiken upphörde och ersattes av renodlad medicinsk genetik. Ja, han går så långt som att hävda att Dahlberg avvisade själva det vetenskapliga rasbegreppet. Som stöd för denna tolkning hänvisar han till några av Dahlbergs publikationer, framför allt den populärvetenskapliga boken *Arv och ras* från 1940 och Dahlbergs kapitel i *The Race Biology of the Swedish Lapps Part II* från 1941.

Tittar man närmare på dessa texter blir det uppenbart att Dahlberg distanserade sig från nazismens rasbegrepp, att han var kritisk mot tron på rashierarkier och att han avfärdade idén om en överlägsen "nordisk" ras eller "rena" raser överhuvudtaget. Men han förkastade faktiskt inte rasbegreppet som sådant. I *Arv och ras* skrev han att "vi måste emellertid ha något namn för de genomsnittliga olikheter av större eller mindre storleksordning mellan folkgrupper, som vi kunna konstatera" (s. 161). Det namnet var ras. Och i *The Race Biology of the Swedish Lapps Part II* presenterade Dahl-

berg till och med en egen rasdefinition: "Race is an isolate or a number of isolates which have some genetical characters which distinguish them from those of other isolates" (s. 34–35).

Dahlberg tog med andra ord inte avstånd från rasbegreppet ens i de nämnda publikationerna. Däremot illustrerar hans vetenskapliga gärning hur rasforskare från och med 1930-talet var tvungna att förhålla sig till nazismen. En del blev medlöpare. Andra, som Dahlberg, gjorde motstånd, men inte genom att sluta tala om människoraser utan genom att fylla rasbegreppet med annat innehåll än nazisterna.

Den oklara tolkningen av Dahlbergs syn på människoraser speglar säkert till viss del bristen på vetenskapliga studier. Vi behöver helt enkelt mer forskning om vad som hände med den svenska rasforskningen och rasbiologin efter 1930-talets mitt. Denna kritiska anmärkning ändrar dock inte helhetsbedömningen av *Lektion 11*. Det är en bok som länge har väntat på att bli skriven och jag hoppas att den blir läst av många. Den behandlar rasbiologins historia nyanserat och med rejäl förankring i vetenskaplig forskning, den väjer inte för komplexa sammanhang och resonemang, och den är enkel i framställningsformen utan att förenkla det svåra ämnet mer än nödvändigt. Den är, kort sagt, ett exempel på hur riktigt bra populärvetenskaplig historieskrivning kan se ut.

Martin Ericsson

Välfärdens vägar. Organisationen av vägunderhållet i Sverige 1850–1944

Erik Lindberg

Nordic Academic Press, 2022, 164 s.

Hur kom det sig att riksdagen 1944 tog beslutet att förstatliga hela det svenska vägväsendet? Och varför tog det så lång tid att komma fram till denna nyordning, trots att det gamla systemet för vägunderhåll

varit starkt kritiserat i nästan 100 år? Det är dessa frågor som besvaras i denna till formatet lilla men mycket innehållsrika bok.

Forskningsproblemet är konkret uppställt och undersöks empiriskt genom studier av riksdagsdebatter och statliga utredningar från 1800-talets mitt och 100 år framåt. Bakom den till synes enkla frågeställningen döljer sig ett problem av mer generell räckvidd: vilket är det bästa sättet att organisera allmänna nyttigheter? I ett internationellt perspektiv sticker det svenska systemet ut. I många europeiska länder lades vägunderhållet ut på entreprenad redan under 1800-talet. Staten ansvarade för de nationella huvudvägarna medan olika regionala och lokala instanser skötte underhållet av det övriga vägnätet. I Sverige gick man från ett system där vägunderhållet skedde in natura, genom lokala vägdistrikt, till en ordning där staten tog över skötseln av samtliga vägar i hela riket.

Tidigare ekonomihistorisk forskning har hävdats att 1800-talet var tiden för det stora genombrottet för ett modernt vägväsen och att den svenska staten var drivande i reformarbetet. Lindberg tillbakavisar detta påstående, på goda grunder. Hans undersökning visar att staten framför allt investerade i nya landsvägar i de norra och mer perifera delarna av riket. När det gällde det löpande underhållet av befintliga vägar i landets mer tätbefolkade områden skedde däremot inga avgörande förbättringar. Tvärtom präglades de politiska debatterna av ständiga klagomål på den usla standarden och av fruktlösa försök att åstadkomma en bättre ordning.

Teoretiskt är Lindberg inspirerad av systemteori och han använder begreppet "fiskal federalism" för att analysera vägsystemets karaktär närmare. Detta betecknar ett sätt att organisera samhällstjänster där vissa funktioner utförs på central nivå medan andra utförs på lokal nivå i vad som kallas ett decentraliserat system. Det gamla svenska systemet för vägunderhåll, där kommunerna hade en

hög grad av självbestämmande men samtidigt måste ombesörja uppgifter som var delegerade av staten, var enligt Lindberg ett exempel på just detta. Han refererar till forskare som framhållit fördelarna med en sådan decentralisering: att låta lokala styren ansvara för sådana kollektiva nyttigheter som används av människor i deras distrikt kan vara ekonomiskt effektivt. De lokala beslutsfattarna har bättre kunskap om lokala förhållanden och kan därför mobilisera nödvändiga intressen för att förbättra verksamheten. I detta sammanhang lyfts även Elinor Ostroms forskning om självstyrets fördelar i lokala gemenskaper fram.

Lindberg förhåller sig försiktigt skeptisk till denna optimistiska syn på ett decentraliserat system för vägnätet och poängterar att en sådan ordning kan försvåra samordning och implementering av politiska beslut. Med stöd av statsvetaren George Tsebelis framhåller han att starka lokala aktörer, "vetospelare", kan utnyttja sin nyckelposition för att blockera reformer och gynna sina egna intressen. På så vis riskerar det decentraliserade systemet att försvara status quo snarare än att bidra till progressiv förändring.

I en första delundersökning visar Lindberg att den undermåliga standarden på svenska vägar förblev en politisk stridsfråga under hela 1800-talet. De statliga investeringarna gick nästan uteslutande till nybyggen och några förbättringar av det löpande underhållet skedde aldrig. Ansvaret för att lösa den uppgiften var ålagd fastighetsägarna på landet, det vill säga bönderna. Krav på att staten skulle ta över ansvaret för vägarna restes vid upprepade tillfällen på riksdagarna men avfärdades med motiveringen att en sådan ordning skulle bli alldeles för dyr.

Bokens tredje kapitel ägnas åt vägens ägorättsliga ställning medan kapitel 4 handlar om de misslyckade försöken att lägga ut vägunderhållet på entreprenad. Skötseln av vägarna skedde i första hand in natura genom att bönderna tilldelades

särskilda väglotter som de skulle underhålla. Lindberg visar att grusningen var en arbetskrävande uppgift, särskilt som många bönder ansvarade för vägvagnsnitt belägna långt ifrån deras boställen. Det faktum att länsmanen skulle kontrollera standarden genom årliga vägsyner medförde att underhållet endast skedde en gång om året, utan löpande översyn. Flera försök gjordes för att uppmuntra fastighetsägare att lägga ut underhållet på entreprenad men dessa misslyckades på grund av motstånd från enskilda väghållare. Här hade jag gärna sett att författaren återkopplat till den teoretiska ramen och diskuterat hur det kom sig att enskilda vetospelare kunde behålla sin styrkeposition så länge. Uppenbarligen stod de lokala gemenskaperna starka gentemot centralmakten, och deras försvar av det gamla systemet var så pass framgångsrikt att det måste ha upplevts som fördelaktigt av ledande grupper i lokalsamhället.

Kapitel 5 behandlar problemen med att fördela kostnaderna för vägnätet på ett rättvist sätt. Bördan att sköta rikets vägnät vilade i huvudsak på de jordägande bönderna medan bruksägare och industriägare var friskrivna. Detta ledde till stora lokala och regionala skillnader då till exempel bönder i bruksdistrikt fick bära en oproportionerligt stor del av skatte- och arbetsbördan. Samtidigt var det brukens tunga transporter som orsakade det största slitaget på vägarna. Först när de lokala vägkassorna tog över ansvaret för vägnätet under 1920-talet, och underhållet blev skattefinansierat snarare än baserat på naturaprestationer, kunde systemet med enskilda väghållares vetorätt fasas ut. Någon förklaring till varför denna förändring blev politisk möjlig just då ger författaren tyvärr inte.

Bokens sista empiriska kapitel, på många sätt det intressantaste, ägnas åt det kommunala självstyret och dess relation till statsmakten. På ett förtjänstfullt sätt förklarar Lindberg varför det ökade skattetrycket ledde till ökad snedfördelning mellan kommunerna, och hur kraven på kommunal

skatteutjämning banade vägen för beslutet att förstatliga vägnätet 1944. När beslutet om förstatligande till slut fattades skedde det trots ett kompakt motstånd från de aktörer – vägstämmor, kommunförbund, länsstyrelser – som varit direkt inblandade i väghållningen. Även i riksdagen fanns ett starkt motstånd, enligt Lindberg inom alla politiska läger. De exempel som anförs är dock företrädare för högern, och vi får veta mindre om vilka politiska krafter som faktiskt stödde förändringen.

När Lindberg sammanfattar sina resultat är det vägen till förstatligande som står i centrum. Han tillbakavisar tidigare forsknings påståenden att det svenska vägnätet förbättrades under 1800-talet och lyfter istället fram svårigheterna med att reformera det gamla systemet. Det drastiska beslutet att förstatliga vägnätet i sin helhet 1944 var enligt författaren ett nödvändigt steg för att frikoppla väghållningen från starka lokala intressen. Lindberg återknyter här till teorin om fiskal federalism. Det decentraliserade systemet med små, geografiskt ordnade enheter skapade stora skillnader och reformer var inte möjliga så länge kommuner och vägdistrikt kontrollerade både resursuttaget och själva underhållet.

Här hade jag önskat att Lindberg också diskuterat fördelarna med den lokala organisationen, inte bara nackdelarna. Ostroms teorier, som nämns i inledningen, används inte för att förklara det faktum att de lokala gemenskaperna ändå förmådde underhålla ett vägnät av tillräcklig kvalitet och omfattning för att möjliggöra den snabba industriella utvecklingen efter 1800-talets mitt. Jag är också tveksam till om begreppet decentralisering är lämpligt att använda när det gäller väghållningen. Det svenska vägnätet hade sedan äldsta tid skapats genom lokala och regionala initiativ snarare än genom statlig delegering.

Erik Lindbergs *Välfärdens vägar* är en föredömligt klar och överskådlig analys av en lång och komplicerad historisk process. Författaren förklarar med all önskvärd

tydlighet hur det svenska systemet för väghållning fungerade (eller inte) och varför det kom att förändras vid 1900-talets mitt. Hans resultat kullkastar på viktiga punkter den bild som tidigare forskning har tecknat av utvecklingen. Men som läsare känner jag mig trots detta lite besviken när boken tar slut. Jag tror att resultaten hade kunnat lyftas ytterligare en nivå och ges än större generell räckvidd. Lindbergs beskrivning av det starka kommunala självstyret ger en annan bild av det moderna svenska samhället än de historiker som fokuserat på den statliga makttillväxten. Hans forskning om vägnätet visar också hur rikets infrastruktur långt fram i tiden byggde på de jordägande böndernas kontroll av den obesuttna arbetskraften. Den utgör därför också ett bidrag till den livaktiga diskussionen om det svenska klassamhället och dess historiska betydelse. Jag hoppas att Erik Lindberg kan komma tillbaka till dessa frågor vid något annat tillfälle.

Mats Hallenberg

Göteborg 1713. En visuell mikrohistoria

Karl Vesterberg

Riksarkivet i Göteborg, 2022, 284 s.

De senaste åren har ett flertal böcker om Göteborgs historia utgivits, allt ifrån barnböcker och fotoböcker till vetenskapliga antologier. Den bakomliggande orsaken till denna ström av publikationer har varit att staden fyllde 400 år 2021. Parallellt med jubileet har den arkeologiska verksamheten varit intensiv i och kring Göteborgs innerstad, med anledning av ett par större exploateringsprojekt. En frisk fläkt i denna ganska svåröverskådliga skörd av ny historisk och arkeologisk kunskap är historikern Karl Vesterbergs bok *Göteborg 1713*.

Det ska sägas direkt att detta är en bok och en forskningsinsats som imponerar. Vesterbergs arbete är metodologiskt nydanande och empiriskt grundligt, men

slutprodukten är också läsvänlig och underhållande. I boken presenteras en kartläggning av 1710-talets Göteborg – en iscensättning med Vesterbergs ord – i form av 54 handritade illustrationer av områden i staden, ackompanjerade av excerpter ur olika arkivserier. Excerpterna, uppskattningsvis 1 000 till antalet, belyser på olika vis hur staden såg ut och människorna som levde där.

Bokens undertitel är *En visuell mikrohistoria*. Detta är nämligen också en sorts introduktion av ett nyskapande arbetssätt, som Vesterberg kallar visuell mikrohistoria. Med denna metod vill han åskådliggöra de villkor – personliga och institutionella – som påverkade människors relation till staden. Illustrationerna av bebyggelsen är alltså att betrakta som ett verktyg för att tydligare kunna återge förutsättningar och motsättningar som påverkade människors liv i staden.

Vesterberg gör i inledningen tydligt att stadens "identitet" eller "karaktär" inte kommer av döda ting som byggnader, vägar, torg, broar och gator. Viktigare är människorna som formar staden genom att interagera med varandra och med platsen. I en rubrik använder författaren begreppet "stadens dialektik" (s. 15), vilket jag tycker är den mest träffande beskrivningen. Vesterberg beskriver i flera fall "rörelser", vilket jag som läsare tolkar ungefär som agerande och interaktion. Dessa teoretiska rammar presenteras bara tämligen kortfattat i bokens inledning och skulle med fördel ha haft en något utförligare beskrivning och tydligare definition. Sannolikt kan dock Vesterberg fortsätta diskussionen om stadens dialektik och dess "rörelser" i kommande publikationer, där teorin ges större utrymme.

Boken och dess illustrationer bygger på enstaka ögonblicksbilder och spridda detaljer, som mer påminner om att titta genom ett nyckelhål än om att lägga ett pussel. Att ge en fullständig bild av Göteborg år 1713 är förstås omöjligt och inte heller vad Vesterberg föresatt sig – som jag tolkar det

är hans ärende snarare att med 1710-talets Göteborg som exempel visa på hur mikrohistorisk metod kan kombineras och förstärkas med ett visuellt perspektiv. Med det sagt vågar jag ändå gissa att *Göteborg 1713* ger den empiriskt mest detaljtrogna bilden av en tidigmodern svensk stad som någonsin frambringats. Mig veterligen finns inga andra exempel som bygger på en motsvarande kombination av empirisk bredd, detaljrikedom, källkunskap och historisk-pedagogisk klarhet i illustrationerna.

Till grund för kartläggningen ligger en skattelängd från 1713 där stadens tomter värderas enligt en kvartersvis indelning. Skattelängden upprättades som underlag för en tillfällig förmögenhetsskatt som togs ut för att finansiera det pågående stora nordiska kriget. Utifrån värderingarna av bebyggelsen kan antaganden göras om dess storlek och karaktär. Från ungefär samma tid finns även en akademisk stadsbeskrivning, *Stadens Göteborgs historia* (1715) av Haqvin Setthelius, som återkommer bland bokens excerpter. Förmögenhetsskattelängden kombineras med tomtkartor och andra skattelängder som upprättats från och med år 1717, som möjliggör för Vesterberg att placera skattelängdens kvartersstruktur och uppgifter i det geografiska rummet. I en bilaga återges också 1713 års skattelängd renskriven och kompletterad med uppgifter från 1717 om tomtören, den årliga avgift som betalades för att få nyttja stadens tomter. Tabellen kan läsas som en lägesbild av fördelningen av göteborgarnas ekonomiska tillgångar på 1710-talet och är i sig en användbar källpublikation.

Den ambitiösa empiriska bredden gör projektet särskilt lovvärt och ovanligt. Kartläggningen stannar nämligen inte vid skattelängdernas uppgifter. Excerpter har hämtats från en lång rad olika arkivserier, egentligen varhelst där man får en ögonblicksbild av livet i 1710-talets Göteborg. Ett stort antal excerpter har hämtats från kämnärsrättens respektive rådhusrättens protokoll. Även uppgifter ur serien Akter och suppliker (i Göteborgs rådhusrätt och

magistrats arkiv) citeras flitigt. Exempel på andra källor är handlingar från Inkvarteringskommissionen, stadens räkenskaper och Krigsarkivets relationshandlingar över befästningar. Dessa arkivuppgifter skulle, om de lästes för sig, inte bli annat än lösryckta notiser med visst kuriosavärde. Men tillsammans bidrar notiserna till skärpan på den illustration av Göteborg år 1713 som boken presenterar, där fokus ligger på de små detaljerna i stadens vardagsliv.

Metodikerna för tankarna till det arbete som legat till grund för Gender and work-projektet vid Uppsala universitet, där det empiriska grundarbetet byggde på uppgifter om arbete som ofta nämns i förbifarten i exempelvis domböcker. På samma vis har Vesterberg fångat upp noteringar om sådant som beskriver staden på olika sätt. Likheter finns också med Lennart A. Palms och Daniel Larssons nya data över Göteborgs folkmängd i tidigmodern tid, en revidering som bygger på bakugnlängder.

Jag kan konstatera att Vesterberg lyckas väl med sin metod. Det är via alla dessa stora och små detaljer som de 54 illustrationerna vuxit fram. Ibland rör det sig om händelser med stor påverkan på stadsmiljön, exempelvis en brand i stadsdelen Otterhällan i november 1713, som ödelade cirka 30 byggnader. På illustrationen för detta område ser läsaren således bara rester av husgrunder och murstockar (s. 72). I den västra änden av Sillgatan visar illustrationen ett vattensjukt område invid vattnet, med en liten skylt på en stolpe mitt i pölen (s. 166). Av excerpterna framkommer att staden satt upp ett offentligt anslag där, som uppmanar göteborgarna att ditföra fyllnadsmassor, eftersom man i framtiden ska bygga ett packhus på platsen.

Dock är de små detaljerna ännu viktigare för illustrationernas exakthet. Det finns exempelvis notiser om rötskadade eller förfallna hustak, vilket följdriktigt framgår i illustrationerna av dessa hus, i form av millimetersmå streck som visar att taken är lappade. På samma vis kan läsaren hitta en vagn på gården på de ställen där vagnar omnämns i kontributionslängderna, likaså

har uppgifter om krogverksamhet illustrerats på husen med en liten värdshusskylt ut mot gatan. Bara namnen på dessa tidigmoderna krogar är för övrigt intressanta: Halvmånen, Vita Gåsen, Krönte Vinberget, Nejlikan, Gäddan och många fler.

Flera av excerpterna är underhållande att läsa. Det kan röra sig om ett kyrkfönster som av misstag krossats när två bråkande ynglingar kastat isstycken på varandra, fågelfån som sprungit bort, broräcken som blivit stulna eller en kvinna som stulit oxkött ur en skorsten. Det underlättar också för läsaren att stavningen har moderniserats.

Karl Vesterbergs noggrannhet och skärpa som illustratör är en styrka som inte undgår någon som öppnar denna bok. Läsaren kommer ha stor behållning av Vesterbergs bilder, präglade som de är av en stillsam enkelhet och lockande detaljrikedom. Vetenskapligt sett är det sannolikt en fördel att han själv stått för gestaltningen, istället för att behöva förhandla med dataanimatörer, modellbyggare eller konstnärer. Vi kan här åtminstone vara helt säkra på att illustratören besitter exakt samma kunskap som historikern – eftersom de är samma person.

En kritisk anmärkning är att det tyvärr är ganska svårt att hitta i boken. Här hade en karta och innehållsförteckning, där de 54 olika områdena återgavs, gjort det enklare att snabbt hitta ett visst kvarter. Den hopvikta större kartan som ligger i en ficka i bokens pärm ger visserligen kvartersnumren men innehåller inte områdesnumren.

Boken ges ut av Riksarkivet i Göteborg (tidigare Landsarkivet), som också varit en samarbetspart i projektet. Att arkivinstitutioner uppmuntrar och möjliggör denna typ av källutgivning och grundforskning är mycket lovligt. Det är min förhoppning att Vesterbergs ambitiösa och nyskapande verk kommer även Riksarkivet till nytta, i form av nya kunskaper om arkivbeståndens potential och som inspirationskälla som lockar till nya forskarbesök.

Johannes Daun

Humanister i offentligheten. Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden

Johan Östling, Anton Jansson &
Ragni Svensson Stringberg

Makadam, 2022, 464 s.

I augusti 1970 publicerades Vilhelm Mobergs *Min svenska historia berättad för svenska folket*. Boken kom att bli en riktig storsäljare, ja faktiskt den enskilda titel som sålde allra mest under sitt första utgivningsår i efterkrigstidens Sverige. Jag plockar fram vårt personliga exemplar ur bokhyllan och konstaterar att det tillhör tryckningen av det 121:a–132:a tusendet. Redan innan det första utgivningsåret var slut hade denna siffra fördubblats till imponerande 241 000 sålda exemplar.

Johan Östling, Anton Jansson och Ragni Svensson Stringberg inleder sin studie av humanioras ställning under efterkrigstiden med denna försäljningssuccé som exempel. Det är en väl vald inledning för att illustrera studiens övergripande poäng: det krävs mer än en författare, hur skicklig och populär denne än må vara, för att skapa ett sådant genomslag. Därtill behövs en mångfald olika kunskapsaktörer. I det här fallet framhålls förläggaren på P.A. Norstedt & Söner, historikern Ragnar Svanström, som övertygade Moberg att vinkla om den tänkta memoarboken till en populärhistorisk exposé. Även redaktörer, formgivare, annonsförsäljare, recensenter, bokhandlare, bibliotekarier, lärare och, förstås, en bred intresserad läsekrets bidrog till succén. Tillsammans befolkade dessa aktörer ett nätverk av sammankopplade kunskapsarenor – förlag, bibliotek, en dagspress med kultursidor, bokcaféer, studieförbund, studiecirkelar med mycket mera – vilka i sin tur utgjorde delar i den underliggande kunskapsinfrastruktur som ytterst var det som möjliggjorde den humanistiska kunskapens cirkulation, i det här fallet i form av en kvarts miljon distribuerade bokexemplar.

Med *Humanister i offentligheten* lägger Östling och hans kolleger ytterligare en titel till den redan imponerande serien av publikationer från den kunskapshistoriska centrumbildningen i Lund. Den här gången sker det i form av en samförfattad, vackert formgiven, rikt illustrerad och matig, nästan 500 sidor omfattande bok med ett dubbelt syfte. Det ena är att studera humanioras roll i efterkrigstidens Sverige, mer specifikt med fokus på dess betydelse i offentligheten under 1960- och 1970-talen. Det andra är att teoretiskt vidareutveckla det kunskapshistoriska perspektivet. Sedan tidigare har särskilt ”kunskaps-cirkulation” mejslats fram som ett nyckelbegrepp; i den här boken är det, som titeln antyder, ”kunskapsaktör”, ”kunskapsarena” och ”offentlighet”, men också ”infrastruktur”, ”kunskapssystem” och ”persona” som provas ut som kompletterande analytiska begrepp i den kunskapshistoriska verktygslådan.

Genom att kombinera de båda syftena, det vill säga genom att anlägga ett kunskapshistoriskt perspektiv på humanioras cirkulation i offentligheten, behandlar författarna ett flertal frågor om den humanistiska kunskapens många skiftande uttryck, funktioner och betydelser, aktörernas olikartade roller på skilda typer av arenor, liksom humanioras interaktionsformer i förhållande till andra närliggande kunskapsområden. Ett övergripande argument är att ett vidgat perspektiv på den humanistiska kunskapens mediering och samhällseliga cirkulation nyanserar den historieskrivning som utgår från den humanistiska forskning som bedrevs vid universiteten och som under perioden präglades av ett växande krismedvetande och en forskningspolitisk marginalisering i jämförelse med de mer nyttoinriktade natur- och samhällsvetenskaperna. Istället visar författarna på den humanistiska kunskapens starka ställning på ett flertal olika arenor i samtidens etablerade och alternativa offentligheter. Samtidigt sker under den studerade perioden en gradvis transformering av den humanistiska kun-

skapens såväl yttre som inre former, från en traditionell humanistisk lärdomskultur mot en mer samhällstillvänd och samhällsvetenskapligt influerad humanvetenskap. Denna förskjutning sätts i samband med strukturella omvandlingar inom samtidens utbildnings- och medielandskap, vilka i sin tur preciseras ytterligare genom en upprepad och förvånansvärt lyckad komparativ utblick mot det västtyska fallet.

Dessa övergripande argument och slutsatser underbyggs med sex fallstudier av olika kunskapsarenor och aktörgrupper. Den första handlar om det folkbildande underhållningsprogrammet *Fråga Lund* som visades i det nya tv-mediets enda kanal på bästa sändningstid från 1962, där några av de akademiskt förankrade humanisterna iscensattes som närmast allvetande (i regel manliga) tv-professorer, medan andra likaledes humanistiskt välutbildade (inte sällan kvinnliga) aktörer verkade bakom kulisserna som ett slags kunskapens dolda scenarbetare. Den andra fallstudien fångar upp det tidstypiska fenomenet med populärvetenskapliga pocketböcker i form av den banbrytande Aldus-serien under perioden 1957–1977, där humaniorämnena återigen intog en central plats, även om gränserna gentemot de närliggande samhällsvetenskaperna med tiden blev alltmer flytande. En tredje, presshistoriskt vinklad fallstudie behandlar *Svenska Dagbladets* långlivade essäutrymme "Under strecket", en institutionaliserad kunskapsarena som även den gav – och fortfarande ger – särskilt stort utrymme åt humanistiskt orienterade ämnen och författare.

De tre efterföljande empiriska kapitlen belyser några av periodens mer begränsade deloffentligheter. I det första uppmärksammas den under perioden livaktiga gruppen av kristna humanister som samlades kring bland annat Förbundet för kristen humanism och kulturtidskriften *Vår lösen*, med Sigtunastiftelsen som viktig mötesplats. Den följande fallstudien undersöker den socialdemokratiska arbetarrörelsens folkbildningsarbete med fokus på ABF

i Göteborg och dess omfattande studie-cirkelverksamhet, vilken under perioden omfattade ett par tusen cirklar och tio gånger så många cirkeldeltagare – per år. Den avslutande fallstudien förflyttar sig ytterligare ett steg vänsterut på den ideologiska skalan och analyserar 1970-talets socialistiska bokcaféerörelse med Bokcafé i Lund och Bokcafé Morianen i Stockholm, vilka närmast kom att fungera som ett slags sambandscentraler för 68-rörelsens internationellt inramade kunskaps-cirkulation, där de humanistiska perspektiven ofta smälte samman med de samhällsvetenskapliga i en teoretiskt informerad, tydligt samhällstillvänd humanvetenskap.

Av inledningskapitlet framgår att Östling, Jansson och Svensson Stringberg har skrivit två empiriska kapitel vardera. Visserligen präglas dessa delvis av de tre författarnas individuella stilar och skilda ämnesbakgrunder i historia, idé- och lärdoms-historia respektive bokhistoria. Ändå blir det aldrig spretigt på ett störande sätt. Tvärtom är boken väl sammanhållen. Till detta bidrar de korta men effektiva övergångarna mellan de empiriska kapitlen, men också och framför allt den tydliga gemensamma inramning som erbjuds i de samförfattade introduktions- och avslutningskapitlen. Till bokens många förtjänster hör även författarnas förmåga att analytiskt knyta samman de lokalt situerade fallstudierna med bokens övergripande kunskapshistoriska argumentationslinjer, och inte minst hur detta historiografiskt riktar ljuset mot en mångfald nya kunskapsarenor och aktörstyper och deras betydelse för den humanistiska kunskapens cirkulation.

Inte desto mindre dröjer några frågor kvar efter avslutad läsning. En första sådan rör den mer exakta relationen mellan akademisk humaniora och den löst definierade "humanistiska kunskap" som cirkulerade i offentligheten. En annan relaterad fråga handlar om de identifierade kunskapsarenornas *produktiva* betydelse. Visserligen klargörs redan inledningsvis att författarna i denna bok "inte i första

hand [är] intresserade av hur kunskapens innehåll och form omgestaltats eller förvandlats i rörelsen från ett sammanhang till ett annat” (s. 21). Men för att cirkulationsbegreppet inte ska förväxlas med en friktionsfri och relativt enkelriktad populärvetenskaplig kunskapsförmedling, hade det ändå varit på sin plats med mer utvecklade resonemang om exempelvis det aktiva översättningsarbete som krävs då kunskap förflyttas mellan olika kontexter, om den humanistiska kunskapens användare som producenter och medieringens kunskapsproduktiva aspekter. Potentiella poänger kring detta finns redan i flera av fallstudierna och hade, menar jag, kunnat ge ytterligare empirisk substans åt den allmänna iakttagelsen att de olika kunskapsarenorna var riktade ”åt skilda håll” (s. 310). En tredje och sista reflektion gäller iakttagelsen att det förhållandevis egalitärt orienterade svenska kunskaps- och mediasystemet gav litet utrymme åt klassiskt intellektuella (s. 315). Påståendet, tillsammans med de föregående frågorna, leder tankarna tillbaka till det inledande exemplet med Mobergs försäljningssuccé från 1970. När jag börjar läsa *Min svenska historia berättad för det svenska folket* slås jag av två saker: Mobergs betoning av att han inte är ”utbildad fackman” och hans uttalade ambition att skriva en folkets historia ”underifrån”, en mer allmän trend som var satt i rörelse vid denna tid. Kanske är det rentav så att Moberg ändå kan betraktas som just en ”intellektuell”, men av ett ganska typiskt svenskt snitt, utifrån den delvis nya och mer sammansatta bild av 1960- och 1970-talens offentlighet som den här boken så förtjänstfullt bidrar till.

Per Wisselgren

Avhandlingar

Den utställda idrotten. Idrott som kulturarv på idrottsmuseer i Sverige

John Berg

Bokförlaget Idrottsforum, 2022, 212 s.

Det är alltid spännande att se forskare gå över gränser mellan olika discipliner och arbeta tvärvetenskapligt. Att inkorporera olika ämnestraditioner när det gäller olika syn på metodologi, teorianvändning och forskningsobjekt tenderar samtidigt att bli knepigt och kräver vetenskaplig stringens. John Bergs avhandling om idrottsmuseer är genomförd i ämnet idrottsvetenskap och jag vill inledningsvis påpeka att jag som etnolog förstår denna avhandling som ett försök att tillämpa etnografiska metoder i historisk forskning. Detta visas i problemställningen: ”Problemställningen som denna avhandling vilar på handlar om hur idrott konstrueras som kulturarv i Sverige” (s. 9).

Avhandlingen fokuserar på en rad frågor om idrottens kulturarv: hur ett sådant har vuxit fram, vilka aktörer som har varit drivande i denna process, hur idrott konstrueras som kulturarv, hur kön och klass framställs och hur idrottsmuseer kan förstås i en museologisk kontext. Bergs val av museer som studieobjekt för dessa frågor är intressant och det breda anslaget skapar förväntningar om en flerskiktad analys. De museer som behandlas är Riksidrottmuseet, Nordiska travmuseet, Helsingborgs idrottsmuseum, Dalarnas idrottsmuseum och Malmö FF-museet. Fallstudierna ger god geografisk spridning, men också ur ett socialt perspektiv representerar de olika nivåer av idrottshistoria, från en fotbollsklubb (MFF) till en stad (Helsingborg), ett landskap (Dalarna) och en nation (Sverige). Det är en mångfasetterad uppsättning forskningsobjekt, som också fungerar väl i undersökningen.

Avhandlingen ger en bra bild av anglosaxisk forskning om idrott som kulturarv och museer. Presentationen av svensk forskning är mer begränsad. Berg skulle ha haft nytta av att beakta forskning om liknande ideella museer, såsom arbetslivs- och hembygdsmuseer. Mycket av det han behandlar bär tydliga likheter med sådana ideellt drivna museer, vilket Berg själv uttrycker viss medvetenhet om: "Majoriteten av landets idrottsmuseer drivs av antingen idrotthistoriska sällskap, som stiftelser eller som inkorporerade i andra, större verksamheter" (s. 55).

Berg presenterar först en historisk skiss av idrott som kulturarv och vilka trender som syns i utvecklingen i Sverige. Till grund för denna analys använder han officiella handlingar om idrottsmuseer och olika debattartiklar kring museernas vara eller inte vara. Ett fåtal intervjuer med personer som arbetar på museerna förekommer också. Berg diskuterar hur idrotten kan betraktas som kultur, och hur olika debattörer har argumenterat för att idrott är en del av ett bredare kulturbegrepp och ett gemensamt kulturarv. Vidare sätts idrottens kulturarv i relation till teman som modernitet, globalitet och skötsamhet. Denna analysdel utgör den tyngsta delen av avhandlingen.

Författaren intar ett fokus på nationsskapande diskurser och fortsätter sedan med perspektiv på kön, klass och generation. Redogörelsen för de många olika aspekterna av museernas utställningar passerar dock revy i en ofta alltför snabb takt. Ett belysande exempel på detta är en potentiellt mycket intressant beskrivning av en utställning på MFF-museet om när påven Franciskus I höll mässa på MFF-stadion 2016 (s. 118). Bilderna är fantastiska, fallet inbjuder till många intressanta kopplingar för studiens syfte, men Berg stannar vid en torr beskrivning av händelsen. Vilket tillfälle att analysera genus, klass, nationalitet och generation! Det här var ett tillfälle att gräva djupt, men analysen upptar inte ens en hel sida. Generellt diskuteras hur kvinnor

i museernas utställningar framställs som "mer seriösa", medan presentationer av män har starkare känslomässiga element. Den analytiska delen avslutas med ett kapitel om framtiden. Här diskuteras, med hjälp av en modell av Svante Beckman, vilka museer som har förutsättningar att överleva. Slutsatsen verkar vara att materialitet är viktigt, det vill säga utställda artefakter, medan museer som ställer emotionella narrativ i centrum har svårare att överleva. Denna analys är intressant eftersom idrott är så starkt kopplat till känslor. Nostalgi och affektion framstår som viktiga begrepp i avhandlingen, varför de gärna kunde ha diskuterats mer ingående på en teoretisk nivå.

När det gäller metodologi måste jag påpeka några brister. Etnografi kräver disciplin och organisation. Forskaren måste veta vad hen gör och varför, och hur hen skapar materialet. Berg skriver: "I den insamlade fasen har jag arbetat med etnografiska metoder i form av intervjuer, beskrivningar och kulturanalyser" (s. 48). Han använder intervjuer och observationer, men diskuterar metoderna påfallande sparsamt. Han förklarar att han följer antropologen Clifford Geertz metod för att skapa berättelser, så kallade *thick descriptions* (s. 49–50). Här finns det ett problem: metoden är observation, men materialet betraktas som en beskrivning. Att denna skillnad inte beaktas gör undersökningens grundvalar motsägelsefulla och förvirrande. Samma problem gäller begreppet kulturanalys (s. 49–50), som Berg hanterar som ett slags insamlingsmetod och inte som den analytiska metod som jag som etnolog är van att se den. Den används dessutom inte i bearbetningen av källorna.

Bristen i etnografisk metodologi märks även i hur Berg betraktar intervjuer. De behandlas som fakta eller som illustrationer, inte som ett material som man analyserar. Författaren skriver att han är inspirerad av Orvar Löfgren, men berör inte begreppet "bricolage" som är ett viktigt element i Löfgrens kulturanalys och som Berg hade haft nytta av. "Bricollage" betecknar hur

källor hänger samman i en virvel, och Berg använder just ett antal olika källor, även om inte alla diskuteras i inledningen: bilder, debattartiklar, tidskrifter, radioprogram och så vidare. Sammanfattningsvis kan sägas att Bergs *thick descriptions* är goda och väl strukturerade, men tyvärr är det svårt för läsaren att se när materialet slutar och när analysen börjar.

Teorianvändningen väcker också flera frågor. Berg listar kulturarv som ett analytiskt begrepp, även om det fungerar som studiens undersökningsobjekt. Förhållandet mellan kulturarv, historiebruk och historia är otydligt, samtidigt som det saknas referenser till den mängd av forskning om kulturarv som existerar i Norden. Den analytiska bearbetningen av etnografin lämnar en del i övrigt att önska. Berg listar kön, klass, generation och nation – vilket utgör en klassisk uppsättning kategorier för en intersektionell analys – men intersektionalitet som begrepp nämns väldigt kort utan vare sig problematisering eller referens. Användningen av diskursanalys är behäftad med liknande problem. Norman Fairclough och kritisk diskursanalys nämns, men Fairclough blir varken citerad eller refererad i avhandlingens analys någon enda gång. Istället räknas olika former av diskurser upp utan teoretisk problematisering.

Sammanfattningsvis ger avhandlingen en bra, men aningen deskriptiv bild av vad man kan hitta på olika idrottsmuseer i landet. Den fungerar därmed bra som en grundstudie på detta område. Som etnolog skulle jag gärna se en djupare, mer engagerad och nyfiken analys, och inte minst mer ifrågasättande av hur museerna presenterar idrotten och fotbollen. Varför-frågor saknas.

Det kan verka vara lätt med etnografi. Man går runt och tittar, pratar med folk, och plötsligt har man materialet. Men för att en ”tjock beskrivning” ska fungera behövs en tjock analys.

Katarzyna Herd

Nätverksstaten. Statsbildningsprocesser och rumsliga praktiker i senmedeltidens Sverige 1440–1520

Olov Lund

Bokförlaget Augusti, 2022, 509 s.

Olov Lunds avhandling i ekonomisk historia vid Stockholms universitet ger nya aspekter på svensk senmedeltid, statsbildning, nätverk och rumsliga sammanhang; det är en bok man har rikt utbyte av att läsa och fundera över.

Äldre framställningar såg senmedeltidens Sverige som en stat i upplösning, där mäktiga släkter dominerade riksrådet och fördelade förlänningarna mellan sig. Numera har man väl en mer nyanserad syn och det är den Lund anknyter till. Han vill visa att staten fanns, att den var förankrad i samhället och att den utvecklades under Kalmarunionens tid, inte trots utan tack vare de mäktiga släkterna och deras band till många i lokalsamhället. Därför fokuserar han på två högrälsmän – rådherrarna, lagmännen och läns herrarna Svarte Åke Jönsson och Arvid Trolle – och studerar deras nätverk.

Lunds teoretiska perspektiv har flera utgångspunkter som han kreativt jämkar samman. Från Michael Mann kommer bland annat tankar om den medeltida staten som en nätverksstat, från Pierre Bourdieu begrepp som fält och kapital, från den walesiske geografen Rhys Jones ytterligare idéer om hur statens nätverk omfattar många människor i lokalsamhället och från en artikel av kulturgeografen Clio Andris begreppet *anthrospace* för kombinationen av sociala och rumsliga aspekter på nätverk. Utrustad med dessa teoretiska och metodiska verktyg tar han sig orädd an de medeltida breven och kamerala handlingarna, ett material som flyter relativt rikt just när det gäller de två huvudfigurerna, vilket motiverar valet av dem.

Ramen kring allt detta är en processuell syn på statsbildning som ständigt pågående

och formad av både människors intressen och de oavsiktliga konsekvenserna av deras handlingar. De två huvudpersonernas handlingar må i hög grad ha varit betingade av deras egna – och deras släktingars och klienters – intressen, men det är kanske just genom sammansmältningen av dessa och rikets intressen som äldre tiders stater hängde ihop och utvecklades. Lund ansluter sig till den av Herman Schück givna karaktäristiken av senmedeltidens Sverige som en aristokratisk republik och just därför, menar han, bör man studera högaristokratin för att finna statens (rikets, kronans) funktioner och praktiker.

Lunds första empiriska undersökning är dock bredare. Han vill försöka beräkna hur många människor som direkt deltog i statens funktioner, i förvaltningen, rättsväsendet och militärväsendet. Med det vill han visa att staten var brett och djupt förankrad i samhället. Detta skapade, menar författaren, en incitamentsstruktur: många hade personligt intresse i att staten upprätthölls och fungerade.

Beräkningarna här handlar om Sverige minus Finland, ett märkligt faktum som lämnas okommenterat och omotiverat. Det känns nattståndet att klyva den tidens Sverige genom Bottniska viken och även Lunds föredragna uttryck ”rikshalvan” torde böra vika för det av Nils Erik Villstrand föreslagna ”riksdelen”; det som skulle bli Finland var inte i något avseende hälften av riket.

Bortsett från den anmärkningen är beräkningarna intressanta och landar på att uppåt 8 000 personer skulle vara direkt inblandade i statens verksamhet (och därtill uppåt 5 000 i kyrkans närbesläktade och på vissa sätt också statsbärande verksamheter). Om man också räknar in frälset kommer man upp i omkring 2,4 procent av befolkningen. Här, menar författaren, fanns en konkret drivkraft för statsbildningen: så många människor ”tog del av statens resurser för sin försörjning” (s. 427). Här inkluderar dock Lund även stora grupper allmogefunktionärer som nämndemän och rotemästare, men det är svårt att tänka sig

att de hade behov av sina uppdrag för sin försörjning; för många av dem var de nog snarare att se som pålagor.

Om några frågetecken kan sättas för den kvantitativa studien av ”statsintresserade” är lejonparten av boken en gedigen och spännande kartläggning av de två frälsemännens kontaktnät. Undersökningen baseras på dokument där deras kontakter kan beläggas och där det framgår var de eller dem de interagerat med har befunnit sig. En intressant aspekt är att Lund tonar ned betydelsen av släktband; i den mån de var viktiga i herrarnas *anthrospace* handlade det om ingifta släktingar. Äktenskapsstrategier och kvinnornas betydelse framträder därmed tydligt och ”släkt” blir något som medvetet byggs.

Särskilt fokuseras på vittnena i de rättsliga dokumenten, och som mycket givande framträder morgongävebrevet. Bland vittnena, som i det senare fallet också var inbjudna till bröllop, fanns inte bara herrarnas likar utan också lågfrälsemän, fogdar och präster. Lund vill tolka detta som ett uttryck för ömsesidigt förtroende. Visserligen var hierarkin tydlig, men högfrälset och staten var beroende av dessa lägre skikt och författaren understryker samarbetet mer än konflikten. Resonemanget är rimligt men materialet, som det här behandlas, tillåter knappast att man uttalar sig om ömsesidighet eller dominans i de enskilda fallen. Det är inte här avhandlingens styrka ligger utan i kombinationen av de sociala och rumsliga aspekterna.

Med många instruktiva kartor visas de två herrarnas itinerarier, aktiviteter och kontaktnät. Ett försök görs också att beräkna deras inkomster av både de egna ägorna och de förläningar och ämbeten de hade. Lund skattar att de haft ansvar och direkt kontroll över mellan två och nio procent av rikets totala inkomster från de stående skatterna. Det viktiga var inte om slottslänen gick med vinst utan att detta ekonomiska kapital kunde växlas till militärt och politiskt dito.

Svarte Åke Jönsson hade sin bas i Söder-

manland, där han innehade Åkerö, var lagman och en tid hövitsman på Nyköpingshus, men han hade också en tyngdpunkt i Västergötland. Arvid Trolles kärnområde var Småland, med sätesgården Bergkvara, han var tidvis hövitsman i Nyköping, på Borgholm och Stegeborg samt lagman i Östergötland och därefter i Tiohärads. Både innehade talrika häradslänningar. Deras belagda rörelser och kontaktnät sträckte sig utanför deras kärnområden, särskilt till Mälardalen, där de ofta var tvungna att delta i rikspolitiska möten. Det visar sig också att båda skaffade sig gods, gårdar och förlänningar även där.

Lund menar att tidigare forskning har tolkat jordinnehav utanför frälseläktens kärnområden som mindre viktigt, som termen ströfrälse antyder. Men enligt honom var dessa strategiskt anlagda stöd-
jepunkter som gjorde det möjligt för dem att färdas mellan sina ägor och på kronans uppdrag, inte minst att manifesteras på det politiska fältet genom att delta i viktiga möten. Det var en väldig apparat att ta sig fram genom landet med ett stort följe av män och hästar och det behövdes ställen där man kunde vila och få mat och inte minst foder till hästarna.

Denna kartläggning av de två undersökningsobjektens *anthrospac*e är det mest fascinerande i boken. Det ger stor konkretion till hur ett, som författaren uttrycker det, familjeföretag styrdes och därmed också hur Sverige styrdes under senmedeltiden. Det är dock mer styrningens infrastruktur än dess innehåll som står i centrum för Lunds uppmärksamhet. Undersökningen visar ett nätverk som säkert kunde användas för att mobilisera olika former av kapital för egen och rikets räkning, men går inte så mycket in på hur det gjordes och vad det användes till.

Men Lund lägger ett stort pussel av rörelser, kontakter och resurser över landet och ror ganska väl hem tesen om den täta förbindelsen mellan dessa faktorer; begreppet *anthrospac*e visar sig ha stort heuristiskt värde. Staten var inte på väg

att vittra bort i senmedeltidens Sverige. Författaren konkluderar att den var ett slags lapptäcke av högfrälsets familjeföretag och många lokala fogdar, häradshövdingar och andra som har utövat statliga funktioner. Det var inte en centraliserad stat men en på sitt sätt ganska effektiv nätverksstat. Lund slutar där men läsaren är fri att tänka vidare: vilka konsekvenser får denna tolkning för synen på övergången till 1500-talets mer centraliserade stat? var kanske den också mer av en nätverksstat än vi föreställer oss? Det vore roligt om Lund fortsatte framåt i tiden med sina fruktbara språk.

Harald Gustafsson

Der königliche Vater und seine ungehorsamen Kinder: Furcht vor Bauernrevolten, Revoltenkommunikation und politische Kultur im frühneuzeitlichen schwedischen Reich

Miriam Rönqvist

Åbo Akademi, 2022, 325 s.

Utgångspunkten för Miriam Rönqvists doktorsavhandling om bondeuppror, revoltkommunikation och politisk kultur i det tidigmoderna svenska riket är hypotesen "att den politiska elitens rädsla för uppror var omnipresent" (s. 285). Undersökningen går följaktligen ut på att undersöka de "bakomliggande orsaker som betingade denna känsla" (s. 286). Ämnet behandlas ur en mängd olika perspektiv, där bland annat kognitiv lingvistik, känslohistoria och diplomatisk historia kommer till användning. Likaså uppvisar Rönqvist stor bredd i de använda källorna, vilka bland annat utgörs av riksrådets protokoll, Axel Oxenstiernas brev, handlingar ur Riksarkivets Diplomatica-samling, samt tidigmoderna litterära verk. Avhandlingens styrka är Rönqvists ambition att skriva transnationell historia, vilket (då undersökningen behandlar Sverige) framför allt tar sig uttryck genom studier av hur den

svenska politiska eliten påverkades av att nyheter om utländska uppror förmedlades över nationsgränserna.

Efter inledning och bakgrundsteckning följer i kapitel 3 de första empiriska undersökningarna. De rör retoriska framställningar av förhållandet mellan överhet och undersåtar. Som väntat dominerades dessa av paternalism, det vill säga framställningen av överheten som en fader och samhället som hans hushåll. Undersökningen bygger dels på tidigmoderna teoretiska skrifter, däribland av säkerligen allmänt spridda tankar av Martin Luther och Samuel Pufendorf, dels på studier av konkreta möten mellan överhet och undersåtar i samband med oroligheterna i Värmland 1638 och under rättegången efter messeniernas sammansvärjning 1651. Rönnqvist visar genom dessa exempel hur överheten retoriskt framställde sig som en både straffande och förlåtande fadersfigur, medan de anklagade undersåtarna mer eller mindre framgångsrikt antog rollen som förförda barn.

Det följande empiriska kapitlet tar avstamp i att medlemmarna av den styrande svenska politiska eliten ansåg sig leva i synnerligen ”farliga tider”. Rönnqvist undersöker här hur överheten ansåg att uppror uppstod och spreds. En särskilt intressant studie rör överhetens rädsla för farliga sagor, som berättelserna om den mytiska klubbbehären eller om Dackeupproret, och hur undersåtarna förbjöds att sprida dessa specifika berättelser. Vidare visar Rönnqvist på ett övertygande sätt, genom lingvistisk analys, hur den svenska politiska elitens språk var del av en internationell revoltdiskurs. Beläggen utgörs av internationellt gångbara metaforer som beskrev uppror som naturkatastrofer (bränder, stormar), levande varelser (rovdjur, växter vars rötter förgrenade sig ut i samhället), sjukdomar och gifter. Gemensamt för alla dessa metaforer var den inneboende risken för tillväxt och spridning, exempelvis genom att en liten upprorsgnista snabbt kunde växa till en stor

brand. Min känsla är dock att likheterna med kontinentens språkbruk möjligen överbetonas när kapitlet summeras. Även om Rönnqvist kan belägga förekomsten av samma metaforer i Sverige som på kontinenten är det åtminstone för mig inte helt uppenbart att de i samma utsträckning dominerade den svenska diskursen.

Också i det femte kapitlet är det transnationella anslaget tydligt, då Rönnqvist går vidare till att studera hur den svenska politiska eliten på avstånd observerade utländska uppror. I den första delen av kapitlet behandlas rapporter skrivna av svenska diplomater om uppror i bland annat Danmark och Katalonien. Rönnqvist menar att dessa rapporter dels bidrog till att föra in utländska upprorsmetaforer i Sverige, dels att överhetens revolträdsla förstärktes genom återkommande nyheter om utländska uppror. I kapitlets andra hälft studeras istället hur föreställningar om legitima uppror kom till uttryck hos bland andra biskop Laurentius Paulinus Gothus och i Schering Rosenhanes fiktiva dialog mellan fyra riksdagsmän 1650. Också i detta sammanhang betonar Rönnqvist den transnationella dimensionen genom att hänvisa till Rosenhanes utländska erfarenheter som tidigare sändebud i Frankrike. Detta kapitel utgör, tillsammans med det föregående, avhandlingens tyngdpunkt: Rönnqvist visar här på ett mångfasetterat sätt att riksrådets medlemmar reflekterade över tillståndet i utlandet – med hjälp av utländska metaforer – och hur detta fick konsekvenser för inrikespolitiken. Som Rönnqvist skriver var inte bara tidigmoderna revolter utan också den politiska elitens rädsla för uppror gränsöverskridande, även om vi inte vet om den var lika framträdande i Sverige som i de områden där uppror förekom.

I det avslutande empiriska kapitlet undersöks hur överheten hanterade uppror eller oroligheter i praktiken genom punktstudier av den undersökningskommision som sändes till Värmland 1638–1639, hanteringen av morgonstjärneupproret

1653, diverse kungliga instruktioner till kronobetjäningen samt Gustav II Adolfs berömda avskedstal till ständerna. Rönnqvists slutsatser följer här i stort tidigare forskning, det vill säga att den svenska överheten hanterade politiskt motstånd genom en kombination av riksdagar, besvär och informationspolitik (däribland predikningar). Rönnqvist gör dock en särskild poäng av att de redovisade punktstudierna indikerar att den politiska eliten arbetade med både mer långsiktig upprorsprevention och mer kortsiktiga reaktioner på inträffade oroligheter (vid vilka man föredrog dialog framför bestraffning).

Akribin är i stort sett god, även om ett mindre antal faktafel smugit sig in i texten (till exempel uppges på s. 169 att "Kalmar och Älvsborg" var pantsatt till Danmark efter 1613, och på s. 175 att Blekinge blev svenskt 1645). Citat ur svenskt källmaterial återges översatta till tyska i brödtexen och finns oftast återgivna i original i fotnotsapparaten. Det hade underlättat läsningen, särskilt av vissa citattunga avsnitt, om citat också ur tidigmoderna franska, spanska, italienska och latinska texter genomgående hade återgivits i tysk översättning.

Rönnqvist slår avslutningsvis fast att avhandlingen har belagt den grundläggande hypotesen "att den politiska elitens rädsla för uppror var omnipresent". Jag är tveksam till om detta verkligen stämmer. Till att börja med studeras inte, som avhandlingstiteln kan leda en att tro, Sverige under hela den tidigmoderna perioden, utan i huvudsak de dryga två decennierna 1630–1653. Det är välkänt i tidigare forskning att denna period kännetecknades av en hög grad av inrikespolitisk oro. Det vore därför inte underligt om överhetens upprorskräck var mer närvarande i rådsdiskussioner och andra texter under dessa decennier jämfört med andra skeden av den tidigmoderna perioden. För att stärka hypotesen hade jag därför gärna läst en reflektion över hur den undersökta

perioden (eventuellt) skiljer sig från både 1600-talets början och dess andra hälft.

Något annat jag gärna hade sett är en undersökning av de konkreta orsaker som rikets politiska ledning ansåg kunde leda till uppror. Nu framskyntar frågor om utskrivningar, skatter och inrikestillstånd endast i förbigående. Den politiska överheten, också då den beskrev uppror som "bränder" eller "rovdjur", var förstås medveten om att det som "tände gnistan" mer konkret var när undersåtarna upplevde sociala orättfärdigheter eller att riksstyrelsen och adeln egensidigt gynnade sig själva genom materiell utsugning av riket. Rönnqvist väljer att inte gå in på dessa (självförvärlade) orsaker till att den politiska eliten fruktade uppror, utan stannar istället på det språkliga och ideella planet. Till detta ger avhandlingen dock betydelsefulla bidrag. Överhetens rädsla för uppror, allestädes närvarande eller ej, berodde dels på minnet av tidigare (historiska eller mytiska) uppror, dels på rapporter om vad som skedde i utlandet. "Den farliga tid" som de svenska rådsherrarna upplevde var, som Rönnqvist förtjänstfullt visar, en konsekvens också av intensifierad transnationell revoltkommunikation i vilken metaforer som vitnade om upprorens spridningsrisk var centrala. Mot denna bakgrund vore det fel att påstå att det svenska 1600-talet var en tid fri från uppror. Ur den politiska elitens perspektiv var det tvärtom en tid präglad av tilltagande oro för att uppblossande bränder och rasande stormar skulle komma vällande in över gränsen i söder.

Martin Andersson

Drömmen om en gränslös fred. Världsmedborgarrörelsens reaktopi 1949–1968

Jenny Gustafsson

Gidlunds, 2022, 291 s.

Nyare forskning om den svenska fredsrörelsen är överlag knaper. När det gäller rörelsens ursprung och framväxt under det sena 1800-talet är vi fortfarande utlämnade till halvsekelgammal litteratur. Men även för efterkrigstiden är forskningsläget skralt och inte minst fragmenterat. När det gäller solidaritetsrörelser som den svenska Vietnam-/FNL-rörelsen, har det skrivits en hel del och även kampanjerna mot atomvapen på 1950- och 1980-talen har rönt viss uppmärksamhet. Men det saknas såväl enskilda studier över viktiga delar som en mer översiktlig historik. Inte minst saknas det internationella utblickar för att få en överblick av hur influenserna till den svenska fredsrörelsen sett ut under olika decennier.

Ett av dessa olika inslag i fredsrörelsens mångfasetterade infrastruktur var den så kallade Världsmedborgarrörelsen som Jenny Gustafsson, idéhistoriker vid Södertörns högskola, förtjänstfullt tagit sig an i sin avhandling. Den tidigare forskningen om denna internationella rörelsens svenska gren inskränker sig till ett antal sidor i Magnus Hjorts statliga utredning *Den farliga fredsrörelsen* från 2002. Gustafssons avhandling bryter således ny mark och hennes arkivmaterial är tidigare i princip oanvänt.

Den så kallade Världsmedborgarrörelsen (*World Citizen Movement, Citoyens du Monde*) grundades i Paris 1948 av den amerikanske stridspiloten Garry Davis som efter kriget avsåg sig sitt amerikanska medborgarskap och istället titulerade sig "världsmedborgare". Enligt den teori som utvecklades, och som kom att gå under benämningen *mondialism*, kunde en varaktig fred inte garanteras av nationalstaterna, utan bara upprätthållas

genom ett världsomfattande samhälle med lokalförankrade direktdemokratier. Målsättningen var att uppmåna till en upplösning av nationalstaterna och istället knyta medborgarskapet till en världsfederation. På så sätt skulle världsmedborgarna stävja de nationalstatliga drivkrafterna bakom de militära rustningarna och säkra världsfreden. Idékomplexet stod således på en tydlig antimilitaristisk och antinationalistisk grund.

Rörelsen fick snabbt ett visst genomslag i Europa, inte minst inom intellektuella kretsar i Frankrike med folk som Albert Camus, Jean-Paul Sartre och André Breton som uppbackare. Så även i Sverige, där den ofta förknippades med den karismatiska pacifisten och syndikalisten Inge Oskarsson som redan 1949 börjat agitera för rörelsens idéer. Först i mitten av 1950-talet fick den dock någon direkt publik uppbackning. Den svenska delen av rörelsen, "Område 21 av Citoyens du Monde", gav ut tidningen *Världsmedborgaren*, senare *Mondialisten*, och försökte, med varierad framgång, att nå ut till folk genom offentliga möten, marscher och andra aktioner. Organisationen kom snart att präglas av inre splittring delvis beroende på rena personkonflikter, och i mitten av 1960-talet hade de flesta aktivisterna anslutit sig till andra närliggande organisationer eller yttringar, som Svenska freds- och skiljedomsföreningen, Kommittén mot atomvapen eller, med tiden, den framväxande Vietnamrörelsen. Sitt sista livstecken verkar rörelsen ha givit ifrån sig i samband med en Vietnamkrigsdemonstration 1968.

Gustafssons idéhistoriska studie följer i första hand vad som rymdes inom denna mondialism, en ism som växte fram i en era där ideologiernas död sågs som något av en truism. Utifrån den polske sociologen Zygmunt Baumans resonemang om *retrotopia*, det vill säga en strävan efter ett mytologiserat förflutet som ses som mer önskvärd än en skrämmande nutid eller en osäker framtid, har Gustafsson utvecklat det egna konceptet *reaktopi*. Reaktopi ska

här ses som ett reaktion på en fatalistisk dystopi där såväl det förflutna – det nyligen avslutade andra världskriget ansågs stå för kulmen på en lång, mörk utveckling för mänskligheten – som en framtid där mänsklighetens tillgång till kärnvapen pekade åt ännu värre tider. Istället ville man måla upp en alternativ framtid av mänsklig förbrödning och ett avskaffande av nationalstaterna som sågs som ursprunget till de krig som präglade mänskligheten, en reaktion på dystopin. Således utvecklades nämnda mondialism som teoretisk grund för rörelsen.

Men de teoretiska spörsmålen spelade, enligt Gustafsson, ingen central roll för rörelsens verksamhet i Sverige utan istället kom den direkta aktionen att stå i fokus. Här utgjorde man en viktig del genom att vara med och etablera viktiga inslag som fredsmarscher till symboliskt utvalda platser, eller uppmaningar till värnpliktsvägran. En metod som kom att bli rörelsens internationella signum var även att utropa så kallade mondiala zoner, något som fortfarande existerar idag.

Under läsningen ställer jag mig ofta frågan om Världsmedborgarrörelsen, eller mondialismen, byggde vidare på etablerade verksamhetsformer inom freds-rörelsen eller om den representerade ett nytänkande inslag. Gustafsson lutar åt det senare, men drar också paralleller till tidigare freds-rörelseyttringar i Sverige. Här hade hon dock kunnat skriva fram ytterligare likheter med exempelvis det tidiga 1900-talets socialistiska ungdomsförbund som både förnekade nationalstaternas betydelse och uppmanade till direktaktioner, inte minst genom uppmaningar till värnpliktsvägran. Liksom för Världsmedborgarna stod aktionen i centrum för verksamheten snarare än en tydlig ideologisk grund. Ungdomsförbundet var även ledande i att introducera syndikalismen i Sverige, vilket var en inriktning som nämnde Inge Oskarsson tillhörde när han förde fram Världsmedborgarrörelsens idéer i Sverige, vilket tyder på en djupare ideologisk gemenskap, även om

Världsmedborgarna inte enbart kan sägas ha vänt sig till vänsteraktivister.

Även om vi tittar på några av Gustafssons vidare delstudier öppnar det för intressanta diskussioner om kontinuitet och förändring. Bland annat undersöker hon rörelsens fokus på maskulinitet och spårar den idéhistoriska grunden för det kosmopolitiska inslaget. Beträffande det förstnämnda är det tydligt att rörelsen i första hand vände sig till män. Ett viktigt inslag i den utåtriktade agendan var att uppmana till värnpliktsvägran och att lyfta fram tidigare soldaters berättelser om rädsla och illdåd. Gustafsson slår fast att rörelsen fokuserade på politisk solidaritet mellan bröder. Detta tyder på ett brott gentemot tidigare linjer inom både liberalt och socialistiskt präglade freds-rörelser där kvinnan istället ofta setts som den "äkta" fredsarbetaren på grund av sin förmodade "kvinnlige essens", där omvårdnad och omhändertagande sågs som centrala inslag. När det gäller det kosmopolitiska inslaget visar rörelsen istället på en betydande kontinuitet då begreppet hade åtskilliga århundraden på nacken med ett särskilt genomslag under 1700-talet, då Immanuel Kant propagerade för det i flera vitt spridda pamfletter. Under 1900-talet användes begreppet vanligtvis inte i någon positiv bemärkelse. Att lyfta fram dess anda, om än inte dess ordagranna betydelse, visade på nytänkande i rådande situation. Vårt att ha i åtanke är dock hur ideerna om ett världsparlament var centrala även hos det tidiga 1900-talets borgerliga/kristet-liberala freds-rörelse där Internationella fredsbyrån under sina årliga konferenser behandlade den flitigt.

Gustafssons avhandling är sammanfattningsvis ett imponerande hantverk. Inte minst är hennes källhantering imponerande. Världsmedborgarrörelsens arkiv, förvarat på Riksarkivet, var vid tidpunkten för hennes forskningsarbete oförtecknat och hon har på egen hand fått manövrera sig fram i materialet. Även Sigtunastiftelsens klipparkiv har använts flitigt och

visst maskat material från säkerhetspolisens arkiv har begärts ut (Säpo var flitiga övervakare av Världsmédborgarrörelsen under hela dess existens). Som bonus har Gustafsson besökt nyckelpersonen, en åldrad Inge Oskarsson, och fått tillåtelse att leta fram ytterligare material bland hans kvarlätenheter.

Jag har en del frågetecken när det gäller den teorigerande delen, då det till syvende och sist är lite oklart exakt hur begreppet reaktopi hjälper oss att tydligare förstå världsmédborgarrörelsen än det mer gängse utopibegreppet, men det är en småsak. Gustafsson håller en rad parallella ideologier, ismer och rörelser i sin hand för att visa vilken heterogen teoretisk grund rörelsen stod på. Sannolikt hade de själva inte haft något emot att bli kallade teoretiskt otydliga, eftersom det var handlingen som stod i fokus. Här får vi rörelsehistoriker en viktig ny pusselbit för att förstå paradigmskiftet hos 1960-talets sociala rörelsers protestaktioner. Under 2023 kommer Gustafsson tillsammans med Martin Ericsson, docent vid Lunds universitet, enligt uppgift att presentera ny forskning kring Aktionerna mot atomvapen (AMA). Det låter som ett ypperligt sätt att leda vidare Gustafssons djupa förståelse för efterkrigstidens sociala rörelsers praktiker.

Fredrik Egefur

Antologier och urkunder

En Kvinna läkare!
Doktor Karolina Widerström
Eva Blomberg (red.)

Appell förlag, 2021, 429 s.

Sveriges första kvinnliga läkare Karolina Widerström (1856–1949) har tillägnats en tjock antologi med titeln *En Kvinna läkare!*, ett citat från en artikel i *Idun* som 1888 presenterade detta märkliga fenomen. Ett antal kvalificerade historiker och pedagoger har från olika utgångspunkter belyst de områden där Widerström var verksam.

Historikern Lisa Öberg skildrar Karolina Widerströms läkarbana och hennes kamp för att alla kvinnliga läkare skulle få samma rätt som de manliga till alla tjänster, helt enkelt att man borde införa en strikt meritokratisk princip vid tjänstetillsättningar, utan avseende på kön. En kamp som skulle visa sig vara ytterst segdragen. Pedagogikhistorikern Beatrice Christensen Sköld fördjupar sig i Widerströms vänner och samarbetspartners, vänner som delade samma engagemang för samhällsfrågor som hon själv. Vi möter en värld av engagerade kvinnor som var övertygade om att samhället var möjligt att förbättra, bara man tillämpade den kunskap som erövrats. Ett fint porträtt tecknas av psykiatrihistorikern Gunnel Svedberg av sjuksköterskan Sarah Larsson som tjänstgjorde hos Widerström och som också blev hennes nära vän. Kapitlet ger också en inblick i sjuksköterskeyrkets professionalisering och om sjuksköterskornas ofta svåra arbetsförhållanden.

Pedagogen Lena Hammarberg skriver om reformdräktsrörelsen, som bildade Dräktreformföreningen 1885, vilken vände sig mot kvinnomodets tyranni med snörliv, turnyrer och tunga kjolar. Istället utarbetade föreningen modeller för praktiska

kläder för kvinnor, som inte hindrade rörelseförmågan. Karolina Widerström, som älskade simning och gymnastik, valdes in i styrelsen. I sitt inledningsanförande framhöll hon att det rådande kvinnliga modet, med smal midja, brett bäcken och yppig barm, gjorde kvinnan till ett objekt för mannen. Historikerna Ann-Katrin Hatje och Christina Florin lyfter fram Widerströms position som ett nav i kvinnliga nätverk, hennes visionära arbete med sociala reformer som syftade framåt i tiden, samt hur Widerströms liv och gärning kan förstås i ljuset av moderniseringsprocesser.

Antologin ger en bred och synnerligen innehållsrik bild av Karolina Widerströms läkargärning, författarskap inom medicin, hälsolära och sexualkunskap, insatser inom utbildningsområdet och kvinnorörelsen, som föreläsare i hälsofrågor och sexualkunskap, som politiker och aktiv i reformdräktsrörelsen. Fram tonar en synnerligen kompetent och samhällsengagerad person.

Uppvuxen i Helsingborg i en familj som tillhörde den uppåtsträvande borgerligheten undervisades den unga Karolina, bland andra av sin far, som uppmuntrade dotterns intresse för naturvetenskap och gymnastik. Karolina Widerström utbildade sig till gymnastiklärare vid GCI där hon antogs redan vid 16 års ålder. Därefter tog hon studentexamen som privatist och påbörjade studier i medicin vid Uppsala universitet för att sedan fortsätta vid Karolinska institutet. Som färdig läkare öppnade hon egen privatpraktik – vilket blev den enda möjligheten för akademiskt utbildade kvinnor att verka som läkare, eftersom alla högre statliga tjänster ännu var stängda för kvinnor. Först 1923, 50 år efter att kvinnor släppts in på universiteten, tilläts även kvinnor söka högre statliga tjänster.

Karolina Widerström kom att specialisera sig på kvinnomedicin, gynekologi och socialmedicin. Hon var tidigt verksam som kirurg, men kom senare att övergå till icke-kirurgiska behandlingar. Hennes auktoritet och status som läkare blev en plattform och draghjälp för framgång även

på andra områden. Widerström ville att den medicinska kunskapen skulle användas för att förändra människors, särskilt kvinnors, förhållanden. Med hjälp av upplysning och råd om hygien, kost och förnuftigt klädsel utan korsetter och tunga släpande kjolar önskade hon förbättra kvinnors hälsa. Genom sina föreläsningar i sexualkunskap strävade hon efter att förhindra oönskade graviditeter samt ge kvinnorna en positiv bild av sexuallivet inom äktenskapet. Hon ömmade för ogifta mödrar som ofta behandlades illa, och hon tillhörde dem som försökte bekämpa prostitutionen. Enligt den så kallade reglementeringen skulle alla prostituerade registrera sig och regelbundet låta undersöka sig för att hindra spridningen av veneriska sjukdomar. Widerström hävdade att samhället på detta sätt i själva verket sanktionerade prostitutionen och stigmatiserade kvinnorna. Istället borde man genom utbildning och bättre löner för arbetande kvinnor motverka att någon prostituerade sig. Reglementeringen upphörde 1918.

Widerström hade också ett brinnande intresse för pedagogik, något som hon delade med sin livspartner Maria Aspmann, som var lärare vid Klara folkskola. Som medlem i Klara folkskolas skoloråd kunde Widerström ta ställning till tjänsteställningssättningar och stödja verksamheter som skollovskolonier, arbetsstugor och matbepisning för fattiga barn. Bland annat föreslog hon att Stockholms folkskoleledningen skulle ge bidrag till matlagingskurser för mödrar så att barnens kroppsliga svaghet motarbetades. Likaså var hon engagerad i gymnastikundervisningen för barn, och hon vände sig i cirkulär till föräldrar i Stockholms folkskolor där hon propagerade för praktiska och rymliga kläder för barnen. Som ordförande i Fredrika Bremerförbundets skola för kvinnlig yrkesutbildning bidrog hon till övertagandet av en syateljé där unga kvinnor skulle utbildas i praktisk sömnad.

Widerström var ordförande i Akademiskt bildade kvinnors förening, ledamot

i Stockholms stadsfullmäktige för de frinnade, ordförande för Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt med mera. Under olika perioder var hon ordförande eller vice ordförande i en mängd föreningar, vilka alla syftade till att förbättra villkoren för främst kvinnor och barn.

Widerströms gärning kan sättas in i den moderniseringsprocess som präglade sekelskiftet 1900 och de följande decennierna. Det fanns en tilltro till att vetenskapen och ny kunskap kunde avhjälpa samhällsproblemen, en vision som hon delade med många andra utbildade kvinnor vid denna tid.

Några anmärkningar mot antologins struktur är att det förekommer en hel del upprepningar, vilket kan vara lite störande. På s. 99 dyker det vidare upp ett märkligt påstående om att det är 20 mil mellan Köpenhamn och Roskilde! I själva verket är det drygt tre mil. Bättre korrekturläsning efterlyses här! Sammanfattningsvis är *En Kvinna läkare! Karolina Widerström* en mycket gedigen antologi som inte bara skildrar en kompetent eldsjäl och samhällsförbättrare, utan också en dynamisk tid i Sveriges historia då många av de reformer som kännetecknar vårt moderna samhälle sjösattes.

Eva Helen Ulvros

Bringing the People Back In.
State Building from Below in
the Nordic Countries,
ca. 1500–1800

*Knut Dørum, Mats Hallenberg &
Kimmo Katajala (red.)*

Routledge, 2021, 346 s.

Denne antologi samlar nitten artikler om statsbygning ”fra neden” i tidlig moderne tid. Artiklerne er af høj kvalitet: indholdsrige og perspektivrige, og med et godt grundlag i egen og andres forskning. De er gode bidrag til den beskedne litteratur på engelsk om nordisk historie. Kun har rigeligt mange små fejl i sprog og tegn-

sætning passeret redaktion og korrektur – morsomt hvor ”circumscribed” er blevet til ”circumcised”.

Antologien er meget heterogen og svær at karakterisere som en helhed. Heterogeniteten hænger sammen med at statsbygning fra neden er et vagt defineret begreb. I sin tid blev det lanceret af Peter Blickle med fokus først på repræsentative organer, som rigsråd eller stændermøder, dernæst på magthavende korporationer, som bystyrer og sogneforsamlinger. Altså på sociale institutioner der var alternativer, rivaler og partnere til den fyrstemagt, som var drivende i statsbygning ”fra oven”. Senere er begrebet blevet bredere anvendt om andre former for interaktion mellem den centrale magt og enkelte grupper og personer, når de har bidraget til at styrke centralmagten eller udvide dens virkefelt.

Det er den sidste betydning der er vigtig her, selv om repræsentative organer og magthavende korporationer er en del af konteksten i adskillige artikler. ”The authors investigate the struggle for recognition by individuals and groups outside of the established political arenas”, hedder det. Selv de ydmygte mennesker har agens, og målet er at vise at de er aktører i statsbygningsprocessen, ikke passive objekter. Begrebet ”statsbygning” (”state building”) bruges i stedet for det mere almindelige ”statsdannelse” (”state formation”) for at understrege aktør-perspektivet. Man kan diskutere om det er heldigt, for ”statsbygning” antyder en bevidst intention om at bygge stat, som ikke er almindelig hos aktørerne ”fra neden”.

Tilgangen åbner for artikler om en meget bred vifte af emner. Aktørerne er så forskellige som norske adelsmænd, svenske soldaterhustruer, og finske præster, samt naturligvis bønder fra alle lande. Interaktionen med staten kan bestå i et interessefællesskab, for eksempel omkring statens indkomster og funktion eller omkring reduktionen af privilegerede personer og grupper. Interaktionen kan også være brug nedefra af statens institutioner og

mekanismer, så personlige interesser bliver gavnet eller fælles sociale idealer bliver realiseret. Der er interaktionsprocesser hvor lokale eliter koopteres ind i statens netværk fordi det giver dem fordele; men også situationer hvor statens tjenere, udpegede oppefra, koopteres ind i det lokale miljø og bliver dets talsmænd. Selv antagonistske relationer kan bidrage til at opbygge staten, fordi konflikt med eller kritik af de aktuelle magthavere og deres beslutninger regelmæssigt producerer ønsker om en bedre fungerende – stærkere og mere ambitiøs – stat, ikke ønsker om statens reduktion. Det er varierende i hvor høj grad de enkelte forfattere eksplicit diskuterer deres konkrete historie som en del af en statsbygningsproces, men perspektivet er altid er til stede.

Marjolein t'Hart, som skriver det konkluderende kapitel, fremhæver to ting som artiklerne har fortalt hende om statsdannelsen i Norden. Den ene er at initiativerne fra oven fremstår som påfaldende omfattende og succesrige, også når hensigten er at sætte fokus på hvad der foregår lokalt og langt nede i det sociale hierarki. Den anden er de lutherske kirkers betydning. Den gradvise, næsten fuldstændige sammensmeltning af kirke og kongemagt gav kongerne i Norden et bredere ansvarsområde og flere virkemidler end verdslig øvrighed andre steder. I en europæisk kontekst er Norden således et område, hvor statsdannelsesprocessen i tidlig nyere tid i særlig grad var præget af processer initieret fra oven, af staten som lovgiver og dens tjenere som eksekutiv magt.

Dette harmonerer med hvad vi ved om den materielle side af den "fiskal-militære stat", som John Brewer har døbt den tidlige moderne statslighed. Begge nordiske stater lå helt i spidsen når det gjaldt militarisering og tilegnelse af resurser. Redaktørerne af denne antologi ønsker heller ikke at opponere mod relevansen af perspektivet "fra oven". De distancerer sig derimod fra to tolkninger af centralmagtens initiativer. Den ene kan man kalde den triumfal-

tiske tolkning som lægger ensidig vægt på statens bidrag til orden og civilisation (i Elias' forstand). Den anden er den kritiske tolkning som med udgangspunkt i liberale eller utopisk socialistiske værdier fokuserer på krig, skatter, ulighed, censur, og indgreb i den personlige frihed. Begge disse tolkninger gør kongernes undersætter til passive objekter. I stedet argumenterer udgiverne for det, man kan kalde en interaktionistisk forståelsesramme. Deres udgangspunkt er Charles Tilly. Han beskrev hvordan den fiskal-militære stats behov for penge og mandskab til at hævde sig i den interstatslige konkurrence tvang magthaverne til at forhandle med deres undersætter og bruge statsapparatet til at virke for undersætternes ønsker. Fyrstemagten blev svækket, men staten blev styrket, fordi de styrede hellere ville deltage og bruge staten til egne formål end bekæmpe den.

Hos Tilly ligger vægten på de åbenlyst politiske processer. Styrken ved dette bind er at det udvider forståelsen af hvad "forhandlingen" mellem fyrstestat og undersætter kunne gå ud på. Resultatet er kalejdoskopisk. Vores billede af statsdannelsesprocessen bliver mere komplekst og mindre sammenhængende. Antologien er dermed ikke så meget et svar på et spørgsmål som en udfordring om at finde nye svar.

Gunner Lind

Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder

Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.)

Gads forlag, 2021, 316 s.

Nina Javette Koefoed och Bo Kristian Holm är verksamma vid universitetet i Aarhus: Kofoed som historiker, Holm som teolog. Med antologin *Pligt og omsorg* lägger de fram en studie av två fenomen och deras samband: lutherdom och välfärdsstaten. Syftet med boken är att spåra välfärdsstatens rötter, bortom politiska

processer på 1900-talet. Mer specifikt så ringar de in det utfall som ska förklaras på detta sätt: ”De nordiske lände her et unikt velfærdssystem. De er enestående med en social forsørgelsesmodel, der bygger på et universelt princip (en ret, alle har)” (s. 12). De menar att den nordiska välfärdsmodellen bygger på en annan uppsättning antaganden om förhållandet mellan stat och individ än vad andra välfärdsstater gör.

Förutom inledning och avslutning redovisas undersökningen i sju kapitel. Det första är skrivet av Holm och handlar om det nya gudsförhållandet som kom med reformationen. Holm pekar på en viktig dubbelhet i lutherdomen: ”Mennesket er en synder, som må ledes på rette vej gennem lov og straf. Derfor blev lydighed mod overordnede en væsentlig del af samfundsoptattelsen. Den anden linje peger i retning af lighedstaenkning og demokrati. Hvis mennesket er en synder, så gælder det alle mennesker, og så er der ingen forskel mellem mennesker over for Gud” (s. 53). Holm diskuterar också Luthers förståelse av samhället som organiserat i tre ordningar, ”kirke-/lærestand”, ”husstand/ægttestand”, och ”øvrighed/regeringsstand”. Inom varje stånd ska en ordning upprätthållas, som följer Guds fjärde bud ”du skall hedra din far och din mor”. Holm citerar Luther: ”Det samme gælder, når børn eller tyende er lydige mod deres forældre eller deres overordnede; det er også idel hellighed. De, der lever i disse ordninger, er levende helgener her på jorden.” (s. 58) Luthers samhällslära är starkt hierarkiskt präglad, men också uppbyggd, säger Holm, med en tydlig ömsesidighet i omsorg och lydighet: ”Dermed ligger der også en lighedsimpuls i trestandslaeren” (s. 59). För en svensk läsare är det vad gäller hustavlans betydelse för samhällsuppfattningen i tidigmodern tid lätt att associera till forskning av bland andra Börje Harnesk. I jämförelse med Harnesk är det tydligt att Holms tolkning, liksom de andra i denna bok, lägger mera vikt på elementet ömsesidighet i hustavlans lära, och mindre vikt

på ojämlikheten i relationerna (jfr Börje Harnesk, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990, framför allt s. 40–48). Den andra mycket intressanta idélinjen i kapitlet är den om den ideale härskaren. Holm menar att Luthers föreställning och ideal om den kristna fursten influerats av Cicero och Seneca och deras idéer om den välvilliga monarken, som Luther vidareutvecklade i sina katekeser.

Temat fursteideal är mycket viktigt också i kapitel 2, där Holm och Koefoed fokuserar på just frågan om auktoritet och dess legitimitet, närmare bestämt under tiden för det danska enväldet, från 1660 till 1849. Också här betonas hur Luthers auktoritetsförståelse utvecklades i relation till det fjärde Guds bud. Kapitel 3, av Sasja Emilie Mathiasen Stopa, fokuserar på luthersk barnuppfostran i 1700-talets Danmark, framför allt som uppfångad i den pietistiske hovprästen Erik Pontoppidans bok *Sandhed til Gudfrygtighed* från 1737, som förklarade Luthers lilla katekes för barn. Man skulle lyda sina överordnade – den biologiske fadern, husfadern, landsfadern och kyrkans fäder – men inte bara lyda blint, utan ära. Men också föreställningar om tillit och ömsesidiga förpliktelser var centrala. Också kapitel 4, av Nina Koefoed, rör sig i det danska 1700-talet, men fokuserar inte på barnen utan på hur myndigheter hanterade situationer där de vuxna föll ur ramen och inte levde upp till de ideal som hustavlans satte upp. Koefoed tar upp en rad exempel på hur män som söp eller kvinnor som misskötte sig dömdes till tukthus och arbetshus, och har en markant positiv utvärdering av vad som skedde i dessa institutioner: ”Alligevel tegner arkivalierne fra de danske tugt- og manufakturhuse i 1700-tallet et billede af en statsmagt, der så institutionerne som forbedrende” (s. 150).

Kapitel 5, av Gorm Harste, hanterar frågan om den lutherska arbetsetiken. Det är ett ofokuserat kapitel som hoppar lite hit och dit, från Luthers 1500-tal till Weber och Durkheim, och till dagens

danska diskussion om ”konkurrencestaten”. Harste klargör emellertid hur Luthers syn på arbetet och arbetsplikten är inordnad i hans syn på samhällets ordning och behovet av lydnad: den lutherska arbetsetiken är en ”lydighedsetik, hvor øvrighedens påbud følges loyalt” (s. 180). Den som vägrade att arbeta, menade Luther i sin ”Forelæsning over Jesaja”, var ingen riktig nästa: ”han bør ikke hjælpes, fordi han ikke vil baere sit arbejdes byrde” (s. 177).

Kapitel 6, av Maria Nørby Pedersen, handlar om den kristna omsorgen om de fattiga. Redan före reformationen, visar hon, fanns det en starkt repressiv politik mot tiggare, eller åtminstone mot de tiggare som var kroppsligt förmögna att arbeta. Efter reformationen fortsatte samma politik. Det icke nödvändiga tiggeriet var, inskräpte Luther, ett brott mot Guds sjunde bud ”du skall inte stjäla”. För en svensk som läst om förhållandena på svenska tukthus på 1600- och 1700-talen är det slående vilken positiv bild Nørby Pedersen ger, där hon betonar ömsesidigheten mellan stat och individ medan svensk forskning snarare betonat det starkt repressiva draget och hur maktlös den fattige var som sattes i tvångsarbete på tukthuset (jfr Christina Unger, *Makten och fattigdomen. Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm*, Stockholm 1996; Ulla Johanson, *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet. Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden*, Stockholm 1984; Annika Snare, *Work, War, Prison, and Welfare. Control of the Laboring Poor in Sweden*, Copenhagen 1977).

Kapitel 7, av Nina Javette Koefoed, ställer i sin rubrik frågan rakt ut: ”En luthersk velfärdsstat?” Man kan inte påstå att kapitlet besvarar den, utan vad som ges är snarare en översikt över fattigvård – privat och offentlig – under 1800-talet, blandat med medborgerliga rättigheter och vägen till allmän rösträtt. Här blir kontinuiteten tillbaka till tidigmodern tid tydlig bland annat i hur mottagare av fattigvård efter införandet av *junigrundloven* 1849 med

dess för sin tid liberala syn på rösträtt, blev av med sin rösträtt, och det förblev så till 1915.

Pligt og omsorg är en vacker bok, rikt illustrerad. Jag lärde mig saker av läsningen, inte minst om Luthers fursteideal och influenserna på detta, och om hustavlans ordning och hur Luthers samhällsfilosofi präglade det danska samhället. Däremot är det inte helt tydligt vad den egentligen säger om välfärdsstatens ”lutherska rötter”, vilket hänger samman med att begreppen välfärdsmodell och universalism aldrig problematiseras.

För det första så är den välfärdsstat som diskuteras i inledning och avslutning snarast entydigt positiv och emancipatorisk, medan de av välfärdsstatens åtgärder som förbädas i de empiriska kapitlen snarare är de repressiva och auktoritära dragen i 1900-talets välfärdsstater, såsom diskuterade i en svensk kontext av Yvonne Hirdman och andra: auktoritetstron, ojämlikheten mellan makthavare och de personer som blev föremål för statens åtgärder.

Det andra stora problemet har med universalismen att göra: författarna utgår okritiskt från en bild av den nordiska välfärdsstaten som spreds av den store sociologen Gøsta Esping-Andersen på 1980- och 1990-talen, men har inte tagit till sig av den rika forskning sedan dess som visat hur mycket mer komplicerad historien var, hur sent och fläckvist de universella principerna etablerades, och hur mycket idéerna om en ”nordisk modell” är efterhandskonstruktioner (se till exempel Klas Åmark, *Hundra år av välfärdspolitik*, Umeå 2005).

Det tredje stora problemet är bristen på diskussion av vilka förändringar efter cirka 1520 som orsakades av reformationen och lutherdomen och vilka som var mer allmänna trender i Europa, med andra orsaker. Författarna visar övertygande att det danska samhället var djupt präglat av lutherdomen, men gör inga jämförelser med vad som hände i det katolska Europa

efter 1520-talet och kan därmed inte heller dra några slutsatser om att några skillnader i utfall mellan Danmark och katolska länder orsakades av lutherdomen. Överhuvudtaget saknas fördjupande resonemang om hur vi egentligen kan dra slutsatser om lutherdomens effekter på välfärdspolitiken: medan boktitel, introduktion och slutsats talar om det som om det vore självklart, saknas sådana utredningar i de empiriska kapitlen, där bristen på stringent diskussion av olika förklaringar kan symboliseras med hur Gorm Harste i sitt bidrag om luthersk arbetsetik landar i slutsatsen att inte bara den lutherska traditionen präglat nordiskt tänkande om arbetet, utan att geopolitik och andra faktorer också spelat roll. ”Baggrunden er altså ganske kompleks” (s. 201).

Det fjärde problemet jag ser är att författarna inte går in på hur välfärdsstaten faktiskt byggdes på 1900-talet och vilka aktörer som då spelade roll (jfr Klaus Petersen och Jørn Henrik Petersen (2013) ”The Good, the Bad, or the Godless Society?: Danish ‘Church People’ and the Modern Welfare State”, *Church History*, 82:4, s. 904–940). Något sådant bredare fokus ingår förvisso inte i upplägget, men borde ha ingått i en övergripande problematisering. Kronologiskt kommer vi i *Plikt og omsorg* inte längre än till 1915 års rösträttsreform eller konstaterandet att det var först 1933 som fattigvårdstagare fick behålla sin rösträtt, och som sagt så stöttar det snarare en tolkning av att de lutherska rötterna ledde till repressiva blommor på 1900-talet, snarare än något färggrant och tillåtande.

Summa summarum är *Plikt og omsorg* lärorik och stimulerande läsning, men övertygar inte som tolkning av lutherdomens betydelse för välfärdsstaten.

Erik Bengtsson

Travelogue and Autobiography 1647–1656. Coastal Africa, the Red Sea, Persia, Mesopotamia, Coastal India, Sri Lanka, South-East Asia

Nils Mattsson Kiöping, översatt och kommenterad av Martin Rundkvist

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2021, 185 s.

Forskning om resor och mobilitet under den tidigmoderna perioden har ökat markant under de senaste åren. En källtyp som har uppmärksammats rikligt inom detta fält är den stora mängd reselitteratur som publicerades. Forskningen har pekat på ett ökat intresse för det okända och förunderliga, något som kan betraktas som en sorts imaginär mobilitet som delades bland de litterära klasserna i olika delar av världen. Intresset för den resande människan fanns inte enbart ute bland Europas större kolonialmakter som expanderade kraftigt under denna period, utan vi kan även finna spår av detta intresse i svenska publikationer.

1600-talets Sverige var, likt resten av Europa under detta århundrade, präglad av krig, kolonialism och expansion. Intresset för vad världen hade att erbjuda var kolossalt och det kan fortfarande skönjas i de många kuriosakabinetter som finns bevarade från denna tid. Hungern efter kunskap var en självklarhet. Det är inom ramen för detta begär som prästsonen Nils Mattsson Kiöping (1621–1680) gav sig ut på en närmast unik resa mellan åren 1647 och 1656 längs Afrikas kust, via Arabiska halvön och vidare in i Sydasiens. Under denna resa förde Mattsson Kiöping anteckningar som senare kom att utgöra grunden till den första boklånga svenska reseskildringen, vilken trycktes 1667. Reseskildringen har nu översatts till modern engelska och kommenterats av arkeologen Martin Rundkvist.

Nils Mattsson Kiöping utgör en intressant karaktär för den tidigmodernt intresserade historikern. Kiöping föddes som son till prosten Nicolai Thunaemontanus och

hans hustru Magdalena Carlsdotter 1621. Han skickades likt de flesta prästsöner till studier vid Uppsala universitet vid 20 års ålder. Sex år senare fick Nils Mattsson Kiöping drottning Kristinas rekommendation att bege sig ut på denna säregna resa. Varför just han fick denna rekommendation är inte klarlagt. Rundkvist presenterar teorin att hans mor Magdalena Carlsdotter troligen var en utomäktenskaplig dotter till Carl Gustafsson Stenbock, vilket i sin tur skulle innebära att han var syssling till den mäktige Per Brahe d.y. genom dennes hustru. Något som talar för detta samband är att Per Brahe d.y. även var ägare till det tryckeri på Visingsö som kom att ge ut Kiöpings reseskildring 1667. Om teorin stämmer var det alltså Kiöpings släktskap med några av de viktigaste personerna under stormaktstiden som låg till grund för de unika förutsättningarna han fick i form av både resetillstånd och tryckbistånd.

Kiöpings nioåriga resa till sjöss längs Afrikas och Asiens kuster inleddes genom att han tog tjänst som båtsman för det holländska ostindiska kompaniet den 2 oktober 1648. Därefter skiftar reseskildringen till författarens placering vid de persiska härskarnas hov, som varade i några månader. Kiöpings beskrivning av Persien värderar jag som mycket intressant, mot bakgrund av att det fanns väldigt få utbyten mellan Persien och Sverige under den här tiden. Den förste svensk vars resa till Persien vi känner till är diplomaten och äventyraren Bengt Bengtsson Oxenstierna, som vistades där under ett års tid 1617 men utan att lämna efter sig särskilt mycket källmaterial. Kiöping var därmed den förste svensken som efterlämnade en faktisk reseskildring från sin tid i Persien, vilken ger oss en unik inblick i tidigmoderna uppfattningar av sådana kulturmöten. Efter en tid vid safavidkungens hov fortsatte han sin resa som anställd hos den nederländske målaren och handelsmannen Philips Angel von Leiden, den holländske diplomaten Hendrik Pellicorne och den svenske adelsmannen Fredrik Coyet.

Till skillnad från andra samtida europeiska reseskildringar fokuserar inte Mattsson Kiöping på naturalier. Istället är hans reseskildring fylld med häpnadsväckande redogörelser som framkallar känslor av under och mirakel. I vissa fall hänvisas till konkreta iakttagelser av flora och fauna som vi vet förekom i de trakter av världen där han reste, till exempel salamandrar, ampelisbaenor, kokosnötpalmer och bananer. I andra fall beskriver Mattsson Kiöping absurda och magiska ting, som att vattnet i Hainan förstenar allt det rör, eller att juveler växer på träd i Indien. Mattsson Kiöpings reseskildring får därmed ses som en produkt av sin tid avsedd att möta läsarnas förväntningar om att bli underhållna och förbluffade. Den imaginära resenären förväntade sig att bli förundrad och förförd av det okända, och därmed även det magiska.

Rundkvists kommentarer är en gränslös forskningsförtjänst för läsaren som ger sig in i Nils Mattsson Kiöpings nyfikna och besynnerliga värld. Han leder läsaren genom allt ifrån den historiska kontexten och geografin som Mattsson Kiöping befann sig i till tidigmoderna måttenheter och tankevärldar. Ett exempel på en givande inblick i dessa tankevärldar är Rundkvists kommentar till att reseskildraren talar om människor med kattliknande svansar (s. 130). I not 354 uppmärksammar Rundkvist att detta var en vanlig uppfattning i Nils Mattsson Kiöpings värld och att den härstammade från Plinius d.ä.:s *Historia Naturalis*.

Reseskildringen kan vara behjälplig på flera fronter inom historieforskningen. Genom Nils Mattsson Kiöpings djuplodande beskrivningar av sina miljöer, människorna han möter och de traditioner han bevittnar finns det ett utmärkt källmaterial för forskare som är intresserad av allt ifrån maritim historia till kolonialism och tidigmoderna svenska möten med främmande kulturer. Även forskare intresserade av den tidigmoderna människans uppfattning av resandet i sig kan hitta en

utmärkt ingång i Nils Mattsson Kiöpings reseskildring.

Denna väl kommenterade källpublivering väcker många tankar om vilken utveckling internationell forskning kan ta om fler liknande böcker ges ut. I en tid av ökat intresse för globala infallsvinklar i tidigmodern forskning blir det allt viktigare att källor tillgängliggörs för en internationell publik, något Martin Rundkvist här har lyckats med. Publikationen väcker ett hopp om en trend att se flera svenska tidigmoderna källor transkriberade, kommenterade, översatta och därmed tillgängliggjorda för en mer internationell, intresserad och engagerad publik. Det bör ske om svensk historia ska beaktas inom global och gränsöverskridande forskning.

Emma J. Forsberg

Fredsårene. Norge i fred 1720–1807

*Thomas Daltveit Slettebø, Ola Teige
& Øystein Lydik Idsø Viken (eds.)*

Dreyers Forlag, 2022, 439 pp.

Following 150 years of enmity, Denmark-Norway and Sweden made peace in Frederiksborg in 1720. Only minor foreign conflicts breached the 80 years of peace in Danish-Swedish relations until the two states ended up on opposing sides in the Napoleonic wars in 1807. The aim of this book is to shed light on the Danish-Norwegian relationship with Sweden and how peace was preserved and challenged by political actors while wars followed one after the other elsewhere in Europe and the rest of the world.

The key question is: how peaceful was this long peace in Norway? The answer is approached by multifaceted definitions of the 'peace'. The articles do not merely view peace as a military question or political project, but the writers also ask whether it is justified to speak of a long peace from an economic, symbolic, and moral viewpoint.

The peace existed as a concept, rhetorical resource, and lived experience. Some of the topics have been written about extensively, and the writers reanalyse them from new angles. The book opens up new discussions on the peace in the long 18th century.

The introduction is followed by twelve articles approaching the theme from different perspectives. In their respective articles, Øystein Rian, Michael Brengsbo, Finn Erhard Johannessen, Trond Bjerkås, Jonas Nordin and Oskar Sjöström, and Ola Teige focus on political and economic projects in times of peace. The shift from a time of war to a time of peace was not a conscious strategy. It occurred as part of greater European developments. The politics of the central government and the king of Denmark-Norway as an autocrat were not driven by pacifism, but the potential of war was always considered. Much also depended on the persona of the ruler. Neutrality must be understood in an 18th-century context in which dependencies, allegiances, and domestic and economic developments were seen differently compared to today. Peace and neutrality, meaning the absence of war, were led by a strong autocracy and centralised administration, which did not mean an absence of controversial developments.

Nordin and Sjöström bring the Swedish perspective into the anthology. While the peace with Denmark-Norway was somewhat sustained, Sweden fought four wars against Russia in the period 1700–1809. The stated aim to get revenge dominated the political discussions. Nordin and Sjöström in their interesting article propose that the debates in the Diet of the Estates did not represent conflicts between sustaining peace and provoking a war. In fact, peace was not seriously discussed until the latter half of the century when demands for peace started to appear, only to be silenced by Gustav III and his allies.

The first half of the book does a good job showing how the military potential was sustained in peacetime, which is why

economic recovery and development were important for the crown. The upkeep of the military state in the continuing time of non-war, however, created unexpected conflicts of interest between the peasantry and the central government. Bjerkås and Knut Dørum analyse the crises of peace. Bjerkås studies the impact of the stabilisation of the crown's economy on local communities following the Great Northern War, while Dørum focuses on refusal to do military service in the form of legal uprisings. This shows how re-establishing peace may easily lead to crises when contradicting hopes for the future exist in society. The crown aimed to recover the economy as soon as possible in case of a new war. The long peace was not expected, which is why peace had to be a matter of reason and benefit. The subjects who challenged the project were harshly punished. Teige writes about returning criminals across the Swedish-Norwegian border and how the notions of spatiality of control over people encouraged collaboration across the border.

In the second half of the book, Thomas Daltveit Slettebø, Ina Louise Stovner, Johannessen's other article, Inga Henriette Undheim, and Øystein Lydik Idsø Viken concentrate on symbolic and rhetorical aspects of the peace while also reflecting on it as an experience. Slettebø's article studies the memory of Frederiksborg as the defining scene of the Great Northern War. As the politics changed, however, the memory was pushed aside to reaffirm the neighbourly relations. Eventually, as war against Sweden was again upon Denmark-Norway in the early 19th century, the memory of the great victory in Frederiksborg was revoked and reused. As society moved further from war, several generations in Norway avoided first-hand experiences of war. When peace became the status quo, it impacted the arts, symbols of power, rhetoric, self-images, and attitudes in society.

The book succeeds in including a wide

range of perspectives. The fragility and inconsistency of peace are foregrounded well. Not all developments related to peace were positive. Furthermore, not all attempts to challenge peaceful relations or prepare for war resulted in actual war. Most articles focus on discussing the theme of the book, while peace represents more of a background in a few of them.

The articles are written in Nordic languages, which works quite well and respects the Nordic research tradition. The editors have been generous with the length of the articles, resulting in expanding the book to 439 pages. However, the book has a nice flow in general. Only the longer quotes in French and English somewhat disturb the reading experience. Consistency in terms of one language per article while elaborating more in the endnotes might have served the reader better.

Fredsårene is a multifaceted and thought-provoking opening in the fields of Nordic history and the study of peace. In addition to academic readers, it should also be interesting to a wider audience. The elevation of the theme in international research hopefully promises further research on the Nordic peace to follow this volume.

Jenni Merovuuo

Klass, allianser och välfärdsstat. Analys och teori i arbete 1967–2021

Göran Therborn. *Sammanställd och med förord av Sven Hort & Gunnar Olofsson*

Arkiv förlag, 2021, 408 s.

Göran Therborn är en av Sveriges internationellt mest uppmärksammade samhällsvetare med en imponerande rad publikationer bakom sig. Redan på 1960-talet var han en ledande kraft inom den nya vänstern och etablerade sig som en betydande marxistisk sociolog med goda

kontakter till kretsen runt *New Left Review* och förlaget Verso. Han är fortsatt i hög grad aktiv som forskare och debattör.

För att uppmärksamma hans 80-årsdag sammanställde vännerna Sven Hort och Gunnar Olofsson denna antologi med texter av Therborn vilka sträcker sig över ett halvsekel. Alla bidrag finns tidigare tillgängliga på svenska. Tyngdpunkten i boken ligger på uppsatser som behandlar den svenska välfärdsstaten och den svenska socialdemokratins ur ett historiskt perspektiv. Några kortare uppsatser behandlar internationella förhållanden. Även om boken alltså inte innehåller några nyheter är det intressant att ta del av utvecklingen av Therborns analyser.

De två äldsta texterna, om den svenska socialdemokratins vägval på 1960-talet (1967) och om betydelsen av Vietnamkriget för motståndet mot kapitalismen i västvärlden (1968), är främst politiska texter och måste förstås i sitt tidssammanhang. Med tanke på de senare uppsatserna om SAP:s historia är det intressant att notera att han vid denna tid såg socialdemokratins som "ett avancerat kapitalistiskt samhälles strategiska stöttepelare" (s. 60). Den reformistiska politiken, menade han, hade nått vägs ände och det krävdes genomgripande strukturella förändringar.

Fyra uppsatser publicerade mellan 1984 och 1989 behandlar det moderna svenska välfärdssamhällets framväxt, med olika tonvikt men med en likartad problematik. Fokus ligger på empirisk analys men med ett tydligt samhällsperspektiv. Inte minst är det komparation som ger Therborn möjlighet att urskilja vad som är specifikt för den svenska utvecklingen. Kapitalism må vara ett och samma system, olika konkreta samhällen skiljer sig likväl i hög grad. Relationerna mellan samhällsklasser kan gestaltas på olika sätt och politiska system utformas olika. Therborn framträder här som en framstående historisk sociolog. Historiker arbetar tyvärr alltför sällan systematiskt på en sådan övergripande samhällsnivå.

Det är socialdemokratins starka ställning i svensk samhällsutveckling som står i centrum. Några särdrag som lyfts fram är den starka centraliseringen av den äldre svenska statsmakten, men samtidigt ett relativt omfattande folkligt inflytande. Folkrörelserna som uttryck för folklig självorganisering förde med sig en bred delaktighet i samhällsutvecklingen. De är centrala för Therborns förståelse, men inte på det sätt som är vanligt, där de ses som bärare av svenskt samförstånd. Viktigare är att de skapade en bred folklig miljö som gjorde att den svenska arbetarrörelsen inte blev isolerad. Att arbetarrörelsen kunde mobilisera i en miljö där de inte behövde konkurrera med alternativa identiteter som religion och nationalitet bidrog till att svensk politik blev sällsynt klassbaserad. Det "folk" som återopades var inte liktydigt med nationen, utan hade sin udd riktad mot överheten, i den nedärvda motsättningen mellan folk och herrar. Krisuppgörelsen 1933 ser han som en klassallians mellan arbetare och bönder och följderna blev att Sverige kom att kännetecknas av det han kallar en folkligt organiserad kapitalism. I Therborns analys har utvecklingen inget av historisk nödvändighet över sig. Politiken har betingelser av olika slag, men det krävs också skickliga aktörer för att gripa tillfället. Therborn hävdar att SAP:s framgångar är en kombination av tur och skicklighet. Uppsatserna är marxistiska i den meningen att de håller fast vid klass som en central kategori, särskilt relationen mellan kapital och arbete, men texterna är mer styrda av grundligt empiriskt arbete än av teori.

Ett intressant exempel på detta förhållningssätt ges i uppsatsen om arbetarrörelsens roll för välfärdsstatens framväxt. Therborn utgår inte här från ett teoretiskt bestämt arbetarklassintresse utan går empiriskt till väga genom att undersöka de konkreta krav som ställdes av arbetarrörelsens organisationer under det sena 1800-talet. Det var frågor som rörde rätten till arbete, arbetarskydd och autonomi. Det är utifrån

dessa kriterier som han sedan bedömer den svenska socialdemokratins politik. Hans slutsats är att den i betydande grad tillgodosett dessa intressen.

I de nyss berörda uppsatserna ger Therborn uttryck för en i huvudsak positiv värdering av SAP:s politik. Bokens sista uppsats bär titeln "Solen går ner över svensk socialdemokrati" och publicerades 2018 strax efter partiets valnederlag samma år. Under rubriken "Motreformationen" skildrar han hur SAP givit upp mycket av det partiid tidigare stod för. Förmögenheter och inkomster har i accelererande takt blivit alltmer snedfördelade. Regeringar av olika partifärg har alla bidragit till denna utveckling. För SAP balanseras intresset att främja tillväxt inte längre av ett intresse för trygghet och jämlikhet. I ett PS från januari 2019 betecknar han januariavtalet som ett slag i ansiktet på den tidigare socialdemokratien.

En av bokens uppsatser presenterar en jämförelse mellan olika välfärdssystem i Europa. Det gäller både deras omfattning och utformning. Det är en mycket värdefull kartläggning, vilken inte minst tjänar till att belysa vad det är som är säregit i den svenska och nordiska modellen.

I två sentida uppsatser kan vi ta del av Therborns syn på klass i vårt samtida globala samhälle. Han konstaterar att 1900-talet var arbetarklassens århundrade men att den i vårt sekel inte längre kan vara en huvudkraft för motstånd mot kapitalismen. Han frågar sig om vi nu kan tala om medelklassens århundrade. Medelklass är förstås ett vagt begrepp som är svårt att definiera utifrån sedvanlig klassanalys. Therborn behandlar det som ett ekonomiskt skikt. Relativt välbeställda är de bärare av en internationell konsumism men de kan möjligen också mobiliseras till motstånd mot auktoritära regimer. Dessa texter visar att Therborn använder sitt marxistiska arv fritt, men också att det finns en betydande kontinuitet i hans forskning: intresset för det kapitalistiska systemet och möjligheter till motstånd mot det.

Boken innehåller alltså inga nya texter, men att flera av hans viktiga uppsatser om svensk samhällsutveckling samlas i samma volym är värdefullt, samtidigt som boken ger inblickar i en engagerad forskares utveckling genom åren.

Lars Edgren

Utbildningens fostrande funktioner. Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser
Viktor Englund, Anne Berg, Peter Bernhardsson, Janne Holmén, Esbjörn Larsson, Germund Larsson, Johanna Ringarp & David Sjögren (red.)

Uppsala Studies of History and Education, 2022, 328 s.

"Det är rimligt att tänka sig att någon form av fostran alltid har varit en del av mänsklighetens historia på så sätt att såväl barn som vuxna fått lära sig vad som ansetts vara rätt och fel och hur de förväntat uppföra sig." Med de formuleringer inleder Viktor Englund antologien *Utbildningens fostrande funktioner*, og rammesætter dermed på fin og præcis vis bogen, dens kapitler, indhold og hovedtema. Den socialisering af børn, unge og voksne, der finder sted gennem skole og uddannelse, er mangfoldig. Den er et væsentligt emne at beskæftige sig med i alle dens udtryksformer, og et emne det til alle tider vil være vigtigt og relevant at forske i. Den del af forskningen, der gør det med et uddannelseshistorisk blik bidrager med noget særligt. Det gør den ved at åbne muligheden for kunne få indblik i og dermed kunne forstå, hvad der har kendetegnet praksis gennem tiden, hvordan praksis har udviklet sig til det, den har, og med hvilken betydning for børn og unge, og ikke mindst også for samfundet. Derved giver den også mulighed for at kunne forstå og anlægge et nyt blik på nutidig praksis.

Det er blandt andet heri den uddannelseshistoriske forskning har sin relevans, styrke og berettigelse, og netop dette lykkes så godt i denne antologi, der udkom 2022. Antologien behandler det ovenfor nævnte tema, som det udfolder sig, eller har udfoldet sig, i et meget bredt spekter af praksisformer og kontekster, herunder teater, skolestraffe, fængsel og færdselsundervisning for at nævne nogle. Og denne diversitet bidrager yderligere i forhold til at skærpe blikket for socialiseringen, som den kommer til udtryk i meget forskellige sammenhænge og praksisformer, og ikke mindst når den har karakter af, hvad man kunne kalde "folkeopdragelse".

Antologien har fjorten kapitler. Bogens og analysernes centrale begreb "fostransbegreppet" behandles i det indledende af Viktor Englund. Idet forskellige tilgange til begrebet belyses og udfoldes, konstateres det samtidig i dette kapitel, at Foucault og indflydelsen fra hans arbejde må anses for vigtigt i netop denne emnemæssige sammenhæng. Foucaults udlægning af begrebet som forbundet med f.eks. styring, magt og med internalisering af normer er væsentligt og går også, på forskellige måder, som en rød tråd gennem mange af bogens analyser, der således forbindes metodisk. Det afsluttende kapitel af Johannes Westberg udfolder generelle pointer fra bogens analyser, der derved samles som en helhed, idet også emnets behandling i international forskning belyses.

Bogens øvrige tekster og det afsluttende kapitel formidler analyser relateret til forskellige temaer og kontekster og argumenterer for pointer, der perspektiveres til nutiden. I alle analyser inddrages empiri, der udfoldes nuanceret og på en gang bidrager til at belyse emnet, og til at fremdrage særlige pointer. De tolv kapitler spænder således meget bredt emnemæssigt, men er alle skarpt tematiseret i forhold til bogens hovedtema, som de hver især udfolder og udforsker på spændende vis. Følgende korte skitsering af kapitlerne og deres indhold viser denne bredde.

Kapitel 2 (Ola Winberg) omhandler socialisering i regi af teater, skuespil og satire i 1600-tallet. Kapitel 3 (Henrik Edgren) omhandler Stockholmspressens behandling af uddannelse i årene 1810–1820. I kapitel 4 (Esbjörn Larsson) fokuseres på det første svenske almenlærermøde 1849 og debatten om de almene skolers funktion. Kapitel 5 (David Sjögren) behandler afskedigede folkeskolelærere i årene 1842–1862. I kapitel 6 (Emma Hellström) fokuseres på debatten om kristendomsundervisningen i folkeskolen 1882–1919 som den udfoldede sig i *Svensk Lærertidning*. Kapitel 7 (Germund Larsson) behandler skolelægens rolle. Kapitel 8 (Viktor Englund) omhandler prædikener og kristendom i fængselstidsskriftet *Solglimt* i 1913. I kapitel 9 (Johanna Ringarp) fokuseres på arbejderkvinder i Frølund-ska huset og Tolfternas samtalecirkler i 1900–1920 set i lyset af temaet. Kapitel 10 (Tuva Skjelbred Nodeland) behandler den norske arbejderbevægelses børneomsorg og dens ideologi. I kapitel 11 (Joakim Landahl) analyseres den svenske elevbevægelses kamp mod skolen med begrebet "grådighed", som dette behandles af sociologen Lewis Coser, som omdrejningspunkt. Kapitel 12 (Janne Holmén) beskæftiger sig med svenske samfundskundskabslæreboøger set i lyset af svensk politik fra starten af 1900-tallet. Og i kapitel 13 beskæftiger Jørgen Mattlar sig med tiden op til den svenske læreplansreform i 1980 og den svenske flerkulturelle model.

Som det fremgår, behandles antologiens tematik på meget forskellige måder. Hvor analyserne i nogle af kapitlerne fokuserer på fostran, som dette giver sig til kende i skole og uddannelse i mere traditionel forstand, belyses det i andre kapitler i relation til praksisser, der ganske vist har klare uddannelsesmæssige og socialiserende funktioner, men repræsenterer skole og uddannelse på mere uformel måde. Disse kapitler står stærkt ved netop, i samspil med de nævnte mere traditionelle skole- og uddannelseskontekster, at tydeliggøre den måde, hvorpå uddannelse og socialisering

kan udfolde sig og komme til udtryk i former, der forekommer knap så synlige, som i eksempelvis samfundskundskabsbøger eller læreplanreformer. De skaber en kontrast, der bidrager til at tydeliggøre "fostran", som dette historisk har udspillet sig på mange måder og i mangfoldige kontekster, og i dag også gør det, i hverdagens mange sociale sammenhænge. Valget af denne diversitet er således relevant og vigtig og bidrager i sig selv til at udfolde emnets indhold og dybde, og gør antologiens kapitler til så spændende læsning. Der er således tale om en meget vellykket og gennearbejdet publikation, der bidrager til at udfolde og belyse, hvordan "fostran" udspiller sig og med hvilke betydninger.

Bogen rummer kun få fotografier og illustrationer. At netop billedmateriale har et stærkt kommunikativt potentiale, illustreres af forsidebilledet af unge piger i en idrætstime på et universitet. Det illustrerer meget tydeligt den disciplinerende side af skole og uddannelse. Nogle få flere foto fra svenske uddannelsesinstitutioner kunne have været spændende at se.

Set i et transnationalt perspektiv har indflydelse på de praksisser, antologien behandler, også gjort sig gældende via

relationer og påvirkninger på tværs af landegrænser ad mange forskellige kanaler. Dette har spillet en større eller mindre rolle, hvad angår de måder som "fostran" udfolder sig i de analyserede sammenhænge. Emnet belyses også i det afsluttende kapitel, men udfoldes ikke så stærkt andre steder, og det kunne være en mindre indvending. Samarbejdsrelationer på tværs af landegrænser, strømme af viden og påvirkninger via bøger, tidsskrifter, netværksaktiviteter og samarbejdsrelationer i mange former, også via politik, har naturligvis spillet en rolle i disse processer. For eksempel var teaterverdenen jo også tilbage i tiden karakteriseret ved udvekslinger lande imellem, såvel gennem teaterstykker som gennem egentlig rejseaktivitet. Hvilken rolle har påvirkninger ad sådanne veje mon spillet? I så omfattende en bog som denne er det dog både forståeligt, berettiget og et rigtigt valg, at tematikker som disse kun kan behandles sparsomt. Men læserens nysgerrighed er vakt – det kunne så blive i en anden antologi. Jeg vil i al fald se frem til at kunne fordybe mig i mere om dette spændende emne.

Karen E. Andreasen

Mindre uppmärksammade historiska jubileer

Originalteckning för *Scandia* av Fredrik Tersmeden

FÖR 150 ÅR SEDAN (1878): RIKSDAGEN
BESLUTAR OM PENSIONS MÖJLIGHETER FÖR
UNIVERSITETSLÄRARE SOM HAR Fyllt 65 ÅR.

GRATULERAR, PROFESSOR
HEDENHÖÖS! RIKSDAGS-
BESLUTET HAR KOMMIT
NU KAN NI ÄNTLIGEN FÅ
NJUTA ERT OTIUM!

FAST JAG
FRUKTAR ATT
HAN KAN HA VARIT
DÖD DE SENASTE
TRE TERMIN-
ERNA...

